

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Διακυβέρνηση και Δημόσιες Πολιτικές»

Λαϊκισμός και Δημοκρατία: Συγκριτική Μελέτη

ΠΑ.ΣΟ.Κ-ΣΥ.ΡΙΖ.Α

Σιόκρη Α. Χριστίνα

Επιβλέπων Καθηγητής: κ. Σωτήρης Βανδώρος

Κόρινθος, Οκτώβριος 2020

University of Peloponnese
Faculty of Social and Political Sciences
Department of Political Science and International
Relations

Master Program in
«Governance and Public Policies»

Populism and Democracy: A Comparative Study of
PASOK and SYRIZA

Siokri A. Christina

Supervisor: Sotiris Vadoros

Corinth, October 2020

Αφιερώσεις

Στη μητέρα μου που με στηρίζει σε κάθε μου βήμα και απόφαση στη ζωή μου.

Στον πατέρα μου που έγινε ο άγγελος μου και με προστατεύει κάθε στιγμή.

Ευχαριστίες

Με το πέρας της μεταπτυχιακής διπλωματικής μου εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς όλους όσους συνέβαλλαν ο κάθε ένας με τον τρόπο του στην διαδικασία εκπόνησης της.

Πρωτίστως θα ήθελα να πω ένα μεγάλο και ειλικρινές ευχαριστώ στον καθηγητή μου και επιβλέποντα, Κύριο Σωτήρη Βανδώρο για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε από την πρώτη στιγμή για την συνεργασία μας στην παρούσα διπλωματική εργασία καθώς και ότι ήταν «εκεί» για μένα όλα τα ακαδημαϊκά χρόνια των σπουδών μου τόσο προπτυχιακά όσο και μεταπτυχιακά. Οι υποδείξεις του, το αμείωτο ενδιαφέρον του και οι γνώσεις του συνέβαλλαν καθοριστικά στην επικείμενη τελική απόκτηση του μεταπτυχιακού μου διπλώματος.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους υπόλοιπους καθηγητές του Τμήματος για τις γνώσεις που απλόχερα μου χάρισαν κατά την διάρκεια των ακαδημαϊκών μου χρόνων. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα άτομα που ήταν συνοδοιπόροι μου τα φοιτητικά μου χρόνια και που χωρίς αυτούς η απόκτηση τόσο του πτυχίου μου όσο και του μεταπτυχιακού μου διπλώματος δεν θα είχε την ίδια συναισθηματική αξία για εμένα. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου και να πω ένα τεράστιο ευχαριστώ από καρδιάς στην μητέρα μου που όλα τα χρόνια της ζωής μου είναι δίπλα μου αφανής ήρωας και με στηρίζει διαρκώς σε κάθε μικρό και μεγάλο βήμα στο μονοπάτι που χάραξα και που η ίδια μου χάρισε δίνοντας μου πνοή.

Λαϊκισμός και Δημοκρατία: Συγκριτική μελέτη ΠΑΣΟΚ και ΣΥΡΙΖΑ

Σημαντικοί όροι: Λαϊκισμός, Δημοκρατία, ΠΑΣΟΚ, ΣΥΡΙΖΑ

Περίληψη

Η ιδεολογία του λαϊκισμού αποτελεί ένα αμφίσημο πεδίο μελέτης και έρευνας. Επειδή δεν υπάρχει ένας συγκεκριμένος ορισμός για το τι είναι ο λαϊκισμός, είναι αρκετά δύσκολο κάποιος να ονομάσει τον εαυτό του λαϊκιστή. Ο λαϊκισμός μέσω της ανοχής που αποτελεί βασικό συστατικό της Δημοκρατίας βρίσκει εύφορο πεδίο δράσης ώστε να εδραιωθεί και να αναπτυχθεί.

Στην Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα λαϊκισμού εντοπίστηκε στην Ελλάδα με το ΠΑΣΟΚ. Ο Α.Παπανδρέου (αρχηγός του ΠΑΣΟΚ) με τα συνθήματα που χρησιμοποιούσε όπως «αλλαγή» και με επιλογές που συνέβαλλαν καθοριστικά στην ανάπτυξη του κόμματος μπόρεσε να αυξήσει κατά πολύ το ποσοστό των ψηφοφόρων να ταχθεί υπέρ του. Η ενδυμασία, ο λόγος και οι λέξεις που χρησιμοποιούσε κρίθηκαν ιδιαίτερα λαϊκιστικές καθώς μπόρεσε να προσελκύσει όλο και περισσότερους ψηφοφόρους. Αν και μετά τα γεγονότα που έλαβαν χώρα το 1989 το ΠΑΣΟΚ φάνηκε ότι έχασε την δύναμη του, στις επόμενες εκλογές του 1993 ξανά κέρδισε τις εκλογές συνεχίζοντας το διπολικό σύστημα μέχρι και το πρόσφατο παρελθόν.

Το παραπάνω διπολικό σύστημα φάνηκε πως έκανε στην άκρη ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α με αρχηγό κόμματος τον Τσίπρα. Από το 2012 που έλαβε την θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης είχε μια συνεχή ανοδική πορεία που κατά πολλούς οφειλόταν στην αγανάκτηση του λαού από τα ταραχώδη χρόνια με τα μνημόνια. Ο Τσίπρας επικεντρώθηκε στην λογική του συναισθήματος καταφέροντας το 2015 να σχηματίσει κυβέρνηση με πρώτη φορά αριστερά στην Ελλάδα. Το νεαρό της ηλικίας του συγκριτικά με τους υπόλοιπους πολιτικούς σε υψηλά αξιώματα τον έκαναν να ξεχωρίσει από την πρώτη στιγμή καθώς η απουσία γραβάτας στις ενδυματολογικές του επιλογές τον κατέστησαν ως έναν άνθρωπο που ήρθε για να πάει κόντρα στο κατεστημένο.

Και οι δύο, έκαναν τον διαχωρισμό «εμείς» και «αυτοί» δείχνοντας στον λαό. Κατά κάποιον τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Τσίπρας ακολούθησε τα χνάρια ενός πετυχημένου μοτίβου του παρελθόντος (Α.Παπανδρέου) καθώς σημειώνονται αρκετές ομοιότητες όπως στα συνθήματα, στην θέση που κατέχουν σε σχέση με τον λαό, στην αντιπαλότητα προς τα ξένα κέντρα αποφάσεων, στον λόγο αλλά και στην ενδυμασία.

Populism and Democracy: A Comparative Study of PASOK and SYRIZA

Keywords: Populism, Democracy, PASOK, SYRIZA

Abstract

The ideology of populism is an ambiguous field of study and research. Because there is no specific definition of what populism is, it is quite difficult to call oneself a populist. Populism through tolerance, which is a key component of democracy, finds a fertile field for action to consolidate and develop.

In the Europe of the 20th century, one of the most characteristic examples of populism was found in Greece with PASOK. A.Papandreou (the leader of PASOK) with the slogans he used such as «change» and with choices that contributed decisively to the development of the party was able to greatly increase the percentage of voters to vote for him. The way he dressed, the speech and the words he used were considered very populist as he was able to attract more and more voters. Although after the events that took place in 1989 PASOK seemed to have lost its power, in the next elections of 1993 it won again, remaining the cornerstone of the two-party system until the recent past.

This system seemed to be put aside by SYRIZA with party leader Tsipras. Since becoming the major opposition party in 2012, it has had a continuous upward trend, which according to many was due to the indignation of the people from the turbulent years with the memoranda. Tsipras focused on the logic of emotion, managing in 2015 to form a government with the first time left in Greece. Being relatively young compared to other politicians in high positions made him stand out from the first moment. The absence of a tie presented him as a man who fights against the establishment.

Both of them made the distinction "we" and "they" with regard to the people. In a way, we could say that Tsipras followed in the footsteps of a successful motif of the past (A. Papandreou) as there are several similarities as in the slogans, in the position

they hold in relation to the people, the rivalry towards «foreign decision-making circles», in their discourse, but also in their dressing code.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Με την παρούσα δήλωση:

1. Δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι η διπλωματική εργασία που σας καταθέτω αποτελεί προϊόν δικής μου πνευματικής προσπάθειας, δεν παραβιάζει τα δικαιώματα τρίτων μερών και ακολουθεί τα διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα επιστημονικής συγγραφής, τηρώντας πιστά την ακαδημαϊκή δεοντολογία.
2. Οι απόψεις που εκφράζονται αποτελούν αποκλειστικά ευθύνη του/ης συγγραφέα/ως και ο/η επιβλέπων/ουσα, οι εξεταστές, το Τμήμα και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου δεν υιοθετούν κατ' ανάγκη τις εκφραζόμενες απόψεις ούτε φέρουν οποιαδήποτε ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις.

Ο/Η δηλών/ούσα

Χριστίνα Α. Σιόκρη

.....

(Υπογραφή)

Περιεχόμενα

Αφιερώσεις	2
Ευχαριστίες.....	3
Περίληψη	5
Abstract	7
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ.....	9
Κεφάλαιο 1	12
Εισαγωγή κεφαλαίου	12
1.1 Ορισμός του λαϊκισμού.....	12
1.2 Η αμφισημία του λαϊκισμού	13
1.3 Η «ιδεολογία» του λαϊκισμού.....	14
1.4 Τύποι λαϊκισμού	15
1.5 Ο λαϊκισμός στην σύγχρονη παγκόσμια σκακιέρα	16
1.6 Το θετικό «πρόσημο» στη σχέση του λαϊκισμού με την Δημοκρατία	18
Κεφάλαιο 2	20
Εισαγωγή	20
2.1 Η 3 ^η Σεπτεμβρίου 1974 ημερομηνία «σταθμός» για το ΠΑΣΟΚ.....	21
2.2 Ο λαϊκιστικός προεκλογικός λόγος του Ανδρέα Παπανδρέου (1977).....	22
2.3 Η δύναμη του λαϊκισμού – σχηματισμός κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ (1981).....	24
2.4 Η συνταγματική αναθεώρηση– η επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ (1985)	26
2.5 Οι πρακτικές λαϊκισμού του ΠΑΣΟΚ (1974-1989)	27
Κεφάλαιο 3	32
Εισαγωγή	32
3.1 Η «γέννηση» του ΣΥ.ΡΙΖ.Α και η εμφάνιση του Αλέξη Τσίπρα	32
3.2 Η τακτική λαϊκισμού του ΣΥ.ΡΙΖ.Α στην αξιωματική αντιπολίτευση.....	33
3.3 Η λαϊκιστική πορεία του ΣΥ.ΡΙΖ.Α προς την ανάληψη εξουσίας (2015).....	35
3.4 Οι πρακτικές λαϊκισμού του ΣΥ.ΡΙΖ.Α	37
3.5 Η αποδυνάμωση του λαϊκιστικού λόγου του Τσίπρα	40
Κεφάλαιο 4	42

Εισαγωγή	42
4.1 Σύγκριση προεκλογικών λόγων ΠΑΣΟΚ-ΣΥ.ΡΙΖ.Α (αξιοματική αντιπολίτευση)	43
4.2 Σύγκριση προεκλογικών λόγων ΠΑΣΟΚ-ΣΥ.ΡΙΖ.Α (κυβέρνηση)	44
4.3 Από το ζιβάγκο του 1974 στην γραβάτα του 2009.....	46
4.4 Τα λαϊκιστικά συνθήματα ΠΑΣΟΚ-ΣΥ.ΡΙΖ.Α	47
4.5 Η ισότητα και η λήψη αποφάσεων από τον λαό	49
Συμπεράσματα	50
Βιβλιογραφία	53
Πρωτογενείς Πηγές.....	53
Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία	54
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	55
Διαδικτυακοί Τόποι.....	57

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή κεφαλαίου

Στο κεφάλαιο 1 γίνεται μια αναφορά στο φαινόμενο του λαϊκισμού. Τα τελευταία χρόνια ο λαϊκισμός αποτελεί ένα από τα ταχύτερα αναπτυσσόμενα πεδία εμπειρικής και θεωρητικής έρευνας στην πολιτική επιστήμη και στις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα. Μέσα από το παρόν κεφάλαιο θα γίνει αρχικά μια αποσαφήνιση του όρου καθώς θα αναφερθούν οι μορφές που ο λαϊκισμός εμφανίζεται, επιπλέον θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στον λαϊκισμό ως ιδεολογία σε ξεχωριστό υποκεφάλαιο.

Έπειτα θα γίνει μια ανασκόπηση στον σύγχρονο λαϊκισμό και στην διεθνή εμβέλεια που έχει σε χώρες εντός και εκτός των ορίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τέλος, θα αναφερθούμε στον λαϊκισμό και στην σχέση του υπό θετικό πρίσμα με την Δημοκρατία καθώς και την ιδιαίτερη πτυχή της Δημοκρατίας (ανοχή) που μέσω αυτής αποδέχεται, προάγει και αναδεικνύει ακόμα και τους πολέμιους της

1.1 Ορισμός του λαϊκισμού

Ο λαϊκισμός σύμφωνα με τον Mudde, έχει την τάση να διαχωρίζει την κοινωνία σε δύο κατηγορίες «τους καλούς» και «τους κακούς». Στην μια πλευρά εμφανίζεται ο ενάρετος λαός και στην άλλη η διεφθαρμένη ελίτ, η διάκριση αυτή γίνεται κυρίως υπό ηθικό πρίσμα (2017:32). Στον λαϊκισμό κομβικό ρόλο έχει ο ηγέτης που βρίσκεται στην εξουσία ή που επιδιώκει να βρεθεί. Ο λαϊκισμός χρησιμοποιείται για να εκφράσει μια ξεχωριστή παράδοση πολιτικής σκέψης. Τα πολιτικά κόμματα ή οι παρατάξεις που αναγνωρίζονται ως λαϊκιστικά υποστηρίζουν τα ίδια πως τάσσονται

υπέρ του λαού έναντι οποιασδήποτε μορφής εκμετάλλευσης στο οικονομικό ή στο πολιτικό υπόβαθρο.

Οι λαϊκιστές έχουν άμεση σχέση και απήχηση στον λαό. Επίσης, οι λαϊκιστές δείχνουν να υποστηρίζουν πως οι ίδιοι καταφέρνουν να εκφράζουν τις ελπίδες, τους φόβους και κατά συνέπεια τις ανησυχίες που βαραίνουν τους πολίτες στην καθημερινότητά τους. Γενικά, υπάρχει η πεποίθηση πως ο λαϊκισμός έχει την δυνατότητα να έρθει σε συνάφεια με οποιαδήποτε ιδεολογία ή κατάσταση. Λαμβάνει αμυντική μορφή με το να επαινεί και να εκθειάζει τον αγνό και αμόλυντο λαό και να διαχωρίζει τα άτομα μέσω μανιχαϊκής κατασκευής με σκοπό την καταπολέμηση του εχθρού, του εξωγενή αρνητικού παράγοντα. Ο λαϊκισμός τείνει να είναι «η φωνή και ο λόγος» όσων είναι ή νιώθουν αποκλεισμένοι.

Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο λαϊκισμός, έχει μια εντυπωσιακή ικανότητα να κινητοποιεί και να ξεσηκώνει το πλήθος προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Κάτι τέτοιο, δεν είναι απαραίτητα θετικό ή αρνητικό. Καθοριστικής σημασίας παράγοντες είναι με την σειρά τους τόσο ο χρόνος όσο και ο χώρος που λαμβάνει χώρα ένα γεγονός. Στην μελέτη του λαϊκισμού και άλλων φαινομένων, είναι σημαντικό ο κάθε μελετητής να εξετάζει την μελέτη περίπτωσης αμερόληπτα.

1.2 Η αμφισημία του λαϊκισμού

Η δυσκολία που αντιμετωπίζει ο λαϊκισμός στις μέρες μας, αφορά περισσότερο τον ορισμό που μπορεί να φέρει. Πολλοί μελετητές έχουν δώσει ο κάθε ένας με την σειρά τους ορισμούς για αυτήν την πολύπλευρη έννοια.

Σύμφωνα με την M.Canovan η μέθοδος που πρέπει να ακολουθηθεί για να ανταπεξέλθει η αμφισημία του λαϊκισμού, βασίζεται στην πλουραλιστική και συγκριτική μελέτη διαφορετικών τύπων του λαϊκισμού με την διάκριση σε αγροτικό και πολιτικό λαϊκισμό(1982:544).Ο Laclau (1977:143) κάνει μια αναφορά στον λαϊκισμό ως «μια έννοια άπιαστη και επαναλαμβανόμενη». Επίσης, ο Taggart (2000)

χαρακτηρίζει τον λαϊκισμό ως μια ιδιαίτερη από την φύση της έννοια στην οποία υπάρχει η δυσκολία να καταγραφεί ένας συγκεκριμένος και ξεκάθαρος ορισμός.

Γενικότερα, οι ερευνητές του αντικειμένου δείχνουν να έχουν σύμφωνη γνώμη πως για τον όρο λαϊκισμό υπάρχουν πολλές και μερικές φορές αντιθετικές μεταξύ τους ερμηνείες οπότε το πρόβλημα έχει τις ρίζες του εκεί. Αξίζει να σημειωθεί, πως ο λαϊκισμός δεν είναι κάτι απολύτως σταθερό. Αντιθέτως, έχει την τάση να αλλάζει μαζί με τα τεκταινόμενα της κοινωνίας και κατά συνέπεια μεταβάλλει την ίδια την κοινωνία.

Μια από τις βασικότερες προβληματικές που αντιμετωπίζει ο λαϊκισμός είναι η ευρύτητα του όρου. Υπάρχει πληθώρα από ορισμούς από διάφορους μελετητές του αντικειμένου. Στο παραπάνω, παράγοντες που διαφοροποιούν την απόδοση σημασίας του φαινομένου ανά μελετητή είναι τα κριτήρια που χρησιμοποιεί ο καθένας καθώς και η οπτική που το εξετάζει.

1.3 Η «ιδεολογία» του λαϊκισμού

Ο λαϊκισμός δεν έχει μια απλουστευμένη μορφή. Αντίθετα, πρόκειται για μια ιδεολογία που αλληλεπιδρά μέσα στο χώρο και το χρόνο με άλλες ιδεολογίες (Mudde & Rovira Kaltwasser, 2011:5). Ο λαϊκισμός ως ιδεολογία φαίνεται να έχει αρκετά έντονα αντιληπτά μανιχαϊστικά στοιχεία. Υπάρχει ευδιάκριτη η διάκριση μεταξύ «εμείς και αυτοί». Όταν αναφέρεται το «εμείς» τότε εννοείται ο απλός και καθημερινός λαός που είναι αγνός, καθαρός και τίμιος. Από την άλλη πλευρά, όταν αναφέρονται «αυτοί» παραπέμπεται στους πολιτικούς ηγέτες που βρίσκονται στην εξουσία μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και χαρακτηρίζονται ως διεφθαρμένοι, άπληστοι και ιδιοτελείς. Σύμφωνα με τον Mudde, για να μπορέσει να δημιουργηθεί η ομάδα «εμείς» είναι απαιτούμενο να δημιουργηθεί και η ομάδα «αυτοί» (2011:113).

Εάν εξετάσουμε προσεχτικά την ιδεολογία του λαϊκισμού θα αντιληφθούμε πως στην «καρδιά» του βρίσκεται η ο λαός¹ και η εναντίωση προς οτιδήποτε την απειλεί. Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, παρατηρείται δυσκολία στο να αποδοθεί σημασία για το φαινόμενο του λαϊκισμού. Για αυτό το λόγο είναι αρκετά δύσκολο κάποιος να ονομάσει τον εαυτό του ως λαϊκιστή, διότι δεν υπάρχει κάποια παγκόσμια λαϊκιστική παράταξη ή κάτι παρεμφερές(Moffitt & Tormey,2014). Η έλλειψη αποδεικτικής επάρκειας που υπάρχει γύρω από τον λαϊκισμό είναι αυτό που έχει κάνει τους ερευνητές του αντικειμένου να τον τοποθετήσουν με επιφύλαξη σε οριακό βαθμό σε αυτό που ονομάζουμε ιδεολογίες και οι Moffitt & Tormey(2014) προτείνουν την ένταξη του λαϊκισμού ως μια πολιτική τάση, ένα πολιτικό στυλ. Αντιθέτως, επικρατεί η αντίληψη ο λαϊκισμός να εξετάζεται ως μια πτυχή πολιτικής επικοινωνίας των πολιτικών δρώντων που παραπέμπει άμεσα στον ίδιο τον λαό(Jagers & Walgrave, 2007:322).

1.4 Τύποι λαϊκισμού

Ο Taguieff(2007) έχει ορίσει έξι τύπους λαϊκισμού που υπάρχουν με βασικά γνωρίσματα στον κάθενα. Αρχικά, η πρώτη μορφή του λαϊκισμού είναι αυτή ως *κίνημα*. Έπειτα, ορίζεται η δεύτερη μορφή λαϊκισμού γνώριμη ως *καθεστώς*, παράδειγμα αποτελεί το *περονικό μοντέλο*².Ακολούθως, συναντάται η τρίτη κατηγορία λαϊκισμού ως ιδεολογία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο λαϊκισμός φαίνεται να έχει διττή σημασία. Από τη μια πλευρά, εμφανίζεται ως καλός και αγνός και από την άλλη ως ιδιοτελής και εχθρός του κοινού καλού παράδειγμα αποτελεί ο βορειοαμερικανικός λαϊκισμός.

Επιπλέον, υπάρχει η τέταρτη μορφή του λαϊκισμού ως τύπος νομιμοποίησης. Σε αυτή τη μορφή του λαϊκισμού, οι πολιτικοί ηγέτες εμφανίζονται ως «άγγελοι» εξ ουρανού που έχουν ως απώτερο σκοπό την βέλτιστη δυνατή σχέση με τον απλό και

¹ «Θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία», Το Σύνταγμα της Ελλάδας, 6^η Έκδοση, Τμήμα Α', άρθρο 1 παράγραφος 2, σελίδα 19.

² Το φαινόμενο κατά το οποίο η εξουσία συγκεντρώνεται σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό πρόσωπο που κρίνεται λαϊκής αποδοχής αλλά ενώ δείχνει ότι υπερασπίζεται τα χαμηλά και μεσαία στρώματα εν τέλει καθοδηγείται από την ελίτ .

καθημερινό λαό. Ακόμη, η πέμπτη κατηγορία λαϊκισμού σύμφωνα με τον Taguieff (2007) αφορά τον λαϊκισμό ως ρητορική. Θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε τον λαϊκισμό ως μια πυξίδα που στρέφει τους πολίτες εναντίον των ανώτερων στρωμάτων ή των αλλοδαπών. Σε τέτοιου είδους περιπτώσεις, είναι συχνό οι λαϊκιστικοί ηγέτες να αποκαλούν τον λαό, ως έθνος κάνοντας επίκληση στο συναίσθημα³.

Τέλος, υπάρχει η μορφή λαϊκισμού ως στάση. Για να μπορέσει να υφίσταται η ορισμένη με σαφήνεια κατηγορία λαϊκισμού θα πρέπει σε εθνικό επίπεδο του κράτους να υπάρχει τάση λαϊκισμού.

1.5 Ο λαϊκισμός στην σύγχρονη παγκόσμια σκακιέρα

Η επικρατέστερη τάση στο τομέα της πολιτικής στις δημοκρατικές κοινωνίες της Δύσης, σύμφωνα με τον Mudde είναι ο λαϊκισμός. Στις ευρωπαϊκές εκλογές που διεξήχθησαν το 2014 παρατηρήθηκε έντονη άνοδος δεξιών λαϊκιστικών κομμάτων όπως του Αγγλικού UKIP⁴. Την ίδια θετική ανταπόκριση από τους ψηφοφόρους είχαν και τα αριστερά λαϊκιστικά κόμματα συγκεντρώνοντας ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά. Παραδείγματα Αριστερών λαϊκιστικών κομμάτων που όπως έδειξε ο χρόνος είχαν ανοδική πορεία ήταν οι Podemos⁵ στην περιοχή της Ισπανίας. Το συγκεκριμένο κόμμα «είχε στο στόχαστρο» απευθείας τον αγανακτισμένο λαό. Ακόμα και η ονομασία του δεν είναι τυχαία, καθώς Podemos στα ισπανικά σημαίνει *μπορούμε*. Μέσα από το όνομα του ίδιου του κόμματος, ο ισπανικός λαός πήρε δύναμη και ελπίδα για ένα καλύτερο και πιο φιλόδοξο μέλλον.

³ Ο Θουκυδίδης στο έργο του Ιστορίαι (2.65.10) είχε αναφέρει πως οι ηγέτες λειτουργούν καθ'ηδόνας. Προσπαθούν να επιτύχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα με πράγματα τα οποία θα προσφέρουν ευχαρίστηση στον λαό (κολακία) που πολύ πιθανόν να θέσουν σε κίνδυνο το μέλλον των ίδιων των πολιτών.

⁴ Πρόκειται για δεξιό κόμμα της Αγγλίας που δημιουργήθηκε το 1993, θεμελιωμένο στην ιδέα της αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το UKIP, αποτελεί ακρωνύμιο του United Kingdom Independence Party.

⁵ Οι Podemos δημιουργήθηκε το 2014 και έχει έντονη σχέση με το κίνημα των Αγανακτισμένων.

Επίσης στις ευρωεκλογές που διεξήχθησαν το 2019, υπήρχε έντονη έξαρση λαϊκιστικών κομμάτων. Παράδειγμα που επαληθεύει την παραπάνω θέση, είναι η περίπτωση της Ιταλίας. Γενικά, θα μπορούσαμε να κατατάξουμε την Ιταλία ως την χώρα που στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην λαϊκιστική διακυβέρνηση. Ο Ματέο Σαλβίνι έχει αναφέρει πως επιθυμεί άλλες ευρωπαϊκές χώρες να δεχτούν μεγαλύτερο αριθμό μεταναστών. Αντίθετη γνώμη όμως φαίνεται να έχει ο Ούγγρος πρωθυπουργός Βίκτορ Όρμπαν που δεν επιθυμεί ούτε κι θα επιδιώξει τον διαμοιρασμό σύμφωνα με το οποίο η Ουγγαρία θα πρέπει να δεχτεί μετανάστες. Και τα δύο αυτά κόμματα, κατάφεραν να συγκεντρώσουν υψηλά ποσοστά ψήφων στις ευρωεκλογές του 2019⁶.

Σημαντικό είναι να αναφερθεί, πως τα δημοψηφίσματα που έλαβαν χώρα στην Ευρώπη όπως στην περίπτωση της Ελλάδας το 2015 και αντίστοιχα στο Ηνωμένο Βασίλειο επιβεβαιώνουν σε έναν πολύ μεγάλο βαθμό ότι υπάρχει λαϊκισμός. Αρκετά σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση της παραπάνω άποψης, συντέλεσε η εκλογή του Donald Trump.

Ο λαϊκισμός είναι η ιδεολογία που μπορεί να αλλάξει μορφή ανάλογα τον χρόνο που γίνεται χρήση του. Τα τελευταία χρόνια στην Ευρώπη, υπάρχει ολοένα κι πιο αυξημένη η τάση του λαϊκισμού. Τα κόμματα που κυριαρχούν τόσο εντός της Ευρώπης όσο και εκτός χρησιμοποιούν με εναλλακτικό τρόπο το πολιτικό τους λόγο για να προσελκύσουν τους μελλοντικούς τους ψηφοφόρους όμως δείχνουν να λαμβάνουν υπόψη διαφορετικά τον πολίτη. Οι λέξεις λοιπόν έχουν διαφορετική σημασία σε διαφορετικούς ανθρώπους ή διαφορετικές τάξεις ανθρώπων (Χουλιάρας, 2004:102).

⁶ Το κόμμα του Βίκτορ Όρμπαν είχε ανοδική πορεία συγκεντρώνοντας το ποσοστό 52,3 % ενώ στις ευρωεκλογές του 2014 είχε 51 %.

1.6 Το θετικό «πρόσημο» στη σχέση του λαϊκισμού με την Δημοκρατία

Η έννοια της Δημοκρατίας θα μπορούσε να αποδοθεί σαν τον τύπο διακυβέρνησης όπου αντίθετα με την δικτατορία ή την βασιλεία, την κυρίαρχη θέση έχει ο ίδιος ο λαός. Βασική αρχή και προϋπόθεση της πεμπτουσίας της Δημοκρατίας αποτελεί η ισότητα όλων μεταξύ όλων. Σύμφωνα με τον Held, η εξουσία δια του λαού (rule by the people) θεωρητικά φαίνεται μια σαφής έννοια ως προς το περιεχόμενο της αλλά τα φαινόμενα απατούν(2007:18).

Πέρα τα όσα ήδη αναφέρθηκαν για τον λαϊκισμό αλλά και για την έννοια της Δημοκρατίας, ξεχωριστή αναφορά οφείλει να γίνει στο χαρακτηριστικό εκείνο της Δημοκρατίας, το οποίο αφενός μεν την διαφοροποιεί ουσιωδώς, εν τοις πράγμασι, συγκριτικά με άλλες μορφές διακυβέρνησης, αφετέρου δε την ανάγει σε ύψιστο κοινωνικό αγαθό, την ανοχή. Ένα δημοκρατικό πολίτευμα πρέπει να χαρακτηρίζεται από ανοχή, έτσι ο λαϊκισμός βρίσκοντας «πάτημα» το παραπάνω ζητάει την ανοχή του ίδιου στους κόλπους της Δημοκρατίας παρόλο που φαίνεται να είναι πολέμιος της. Με την ανοχή προάγεται η κοινωνική συμβίωση, όπως αυτή επιβάλλεται στα πλαίσια ενός σύγχρονου αστικού πολιτισμού. Από την άλλη ενισχύει την δυναμική και εξασφαλίζει την συνέχεια και την βελτίωση της ποιότητας της Δημοκρατίας στο μέλλον, καθώς μέσα από το μπόλιασμα διαφορετικών ιδεολογιών, αντιλήψεων και πρακτικών καλύπτονται αδυναμίες και παθογένειες του παρελθόντος, συμβάλλοντας κατά τούτο στην αέναη μεν, επιβεβλημένη δε προσπάθεια δημιουργίας της ιδανικής, της «τέλειας» Δημοκρατίας.

Από την άλλη πλευρά, είναι απαραίτητο να επισημανθεί, ότι όλη αυτή η παρασχόμενη, δυνάμει του στοιχείου της ανοχής, ευχέρεια ανάπτυξης κάθε λογής έκφρασης εντός των πλαισίων της Δημοκρατίας, μπορεί να ναρκοθετήσει τα θεμέλια της και να θέσει υπό κίνδυνο την ίδια την υπόστασή της. Η ανοχή παρέχει πρόσφορο πεδίο δράσης για τον λαϊκισμό, ο οποίος την χρησιμοποιεί ως δικαιολογητικό αιτία ύπαρξης του στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

Ανατρέχοντας στις παλαιότερες αλλά και πιο σύγχρονες σελίδες τις ιστορίας (βλ. υποκεφάλαιο 1.5) παρατηρούμε ότι «αυταρχικές» στο γενικότερο πλαίσιο τους

πολιτικές ιδεολογίες κάνουν χρήση του λαϊκισμού, στοχεύοντας στον κλωνισμό και κατ' επέκταση στην κατάργηση της αντιπροσωπευτικής σχέσης μεταξύ εκλεκτόρων και αντιπροσώπων. Η μεθοδευμένη αυτή προσπάθεια συμβάλλει στην αμφισβήτηση του θεμέλιου λίθου της Δημοκρατίας (και ειδικά της αντιπροσωπευτικής) την άμεση αλληλεπίδραση, δηλαδή της νομοθετικής εξουσίας με το εκλογικό Σώμα και στη δημιουργία μιας σχέσης αδιαμεσολάβητης μεταξύ των πολιτικών και των πολιτών(Finchelstein,2018:24-25).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, καθίσταται ευκρινές ότι η ύπαρξη του λαϊκισμού στους κόλπους της Δημοκρατίας, αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη και δυσπιστία. Αυτό, δικαιολογείται από το γεγονός ότι, ο λαϊκισμός χρησιμοποιείται πολλάκις, από υπέρτερες αλλά καλώς υποκρυπτόμενες δυνάμεις, ως μέσον αμφισβήτησης, υποτίμησης, πολλές δε, φορές κατάλυσης της ίδιας της Δημοκρατίας⁷. Υπό το πρίσμα ότι ο λαϊκισμός αντιλαμβάνεται το κοινωνικό σύνολο και την δυναμική που το συνοδεύει, ως μάζα, η οποία με κατάλληλη διαχείριση (πρακτικές του λαϊκισμού), δύναται να επιτελέσει τους σκοπούς του εκάστοτε διαχειριστή, καθίσταται χωρίς αμφιβολία, πολέμιος της ανοχής, υποσκελίζοντας την διαφοροποίηση των μελών, ως στοιχείο της κοινωνίας.

Είναι εκπληκτικός ο τρόπος με τον οποίο ο λαϊκισμός, αξιοποιώντας τα πλεονεκτήματα της Δημοκρατίας δημιουργείται, υφίσταται και εξελίσσεται, με απώτερο στόχο την παραβίαση εκφράσεων μερών της ή και εν συνόλω της ίδιας της Δημοκρατίας. Από την άλλη, όμως αυτή είναι και η μαγεία της Δημοκρατίας, να χωρά, να δέχεται και να προάγει ακόμα και τους πολεμίους της.

⁷ Για παράδειγμα, ο Jean-Claude Juncker ήταν ο Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής από τον Νοέμβριο 2014-Νοέμβριο 2019, στην καθορισμένη κάθε χρόνο ομιλία του για την Ε.Ε. (State of the Union) το 2016 χαρακτήρισε τον λαϊκισμό ως μία από τις μεγαλύτερες απειλές του αιώνα: European Parliament News, «2016 State of the Union Debate», 14 Σεπτεμβρίου 2016, <http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20160909IPR41712/2016-state-of-the-union-debate> (έγινε πρόσβαση στις 8 Ιουλίου 2020).

Κεφάλαιο 2

Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο 2 γίνεται αναφορά στο ΠΑΣΟΚ ως μελέτη περίπτωσης του λαϊκισμού. Η πτώση των Συνταγματαρχών σηματοδότησε τις πρώτες ελεύθερες βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα. Το νεοσύστατο τότε ΠΑΣΟΚ κατάφερε να αναδειχθεί ως τρίτο κόμμα, ενώ στις εκλογές που ακολούθησαν το 1977 βρέθηκε στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Το παραπάνω οφείλεται κατά έναν μεγάλο βαθμό στον προεκλογικό λόγο του αρχηγού του κόμματος, διότι με περίτεχνο τρόπο συνέθετε αρμονικά λαϊκιστικά στοιχεία και τεχνάσματα χωρίς να προκαλεί αρνητικά συναισθήματα στους μελλοντικούς του ψηφοφόρους. Αντιθέτως, δημιουργούσε συναισθήματα προσμονής και ελπίδας και για αυτό συνέβαλε στην κατάκτηση της πρώτης θέσης στις εκλογές του 1981. Ο λόγος του ήταν εσκεμμένα απλός για να γίνεται κατανοητός από όλους τους πολίτες. Σε εκείνο το σημείο, έγινε μια προσπάθεια να καταγραφούν τα στοιχεία του λαϊκισμού που εντοπίστηκαν στον προεκλογικό λόγο.

Στην συνέχεια θίγεται το κομμάτι του διαχωρισμού που κάνει ο ίδιος ανάμεσα στην δεξιά και «αντιδεξιά» που ήταν κρίσιμης σημασίας καθώς με αυτόν τον τρόπο προσπαθούσε να αφυπνίσει τον λαό για να πράξει το σωστό (να στηρίξει το ΠΑΣΟΚ). Έπειτα, αναφέρεται αναλυτικά η λαϊκιστική τακτική που ακολούθησε το ΠΑΣΟΚ βασισμένο σε συναλλακτική ηγεσία με το να τάζει εργασία και παχυλούς μισθούς στον λαό. Γίνεται κατανοητό πως το ΠΑΣΟΚ δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει κάθε μέσο (σύνθημα, λόγο, αρχηγό) για να πετύχει τον στόχο του (να βγεί και να παραμείνει στην εξουσία). Ήταν εξαιρετικά αποτελεσματικός ο τρόπος που επικοινωνούσε ο Α.Παπανδρέου με τον λαό στηριζόμενος στην αμεσότητα, την απλότητα, και ένα «μύθο» που όπως έδειξε ο χρόνος, ο ίδιος γνώριζε να αφηγείται πολύ καλά και που τον καθιστά ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα λαϊκισμού στην Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα.

2.1 Η 3^η Σεπτεμβρίου 1974 ημερομηνία «σταθμός» για το ΠΑΣΟΚ

Η πτώση των Συνταγματαρχών το 1974 και η ταραχώδης περίοδος στη Κύπρο ήταν οι αφορμές για να δημιουργηθεί μια παράταξη θεμελιωμένη στον λαό. Έτσι, ο Ανδρέας Παπανδρέου ανέλαβε να ιδρύσει ένα κόμμα το οποίο θα είχε στο πυρήνα του τον ίδιο τον λαό⁸. Η ονομασία του κόμματος, έμελλε να γίνει σταθμός στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας. Το ακρωνύμιο ΠΑ.ΣΟ.Κ σήμαινε Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα. Μια ονομασία, που στόχευε να ενώσει σαν «γροθιά» όλα τα χαμηλά και μεσαία στρώματα. Με βασικούς στόχους επίτευξης την λαϊκή κυριαρχία, την κοινωνική απελευθέρωση, την εθνική και οικονομική ανεξαρτησία.

Δύο μήνες από την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ, διεξήχθησαν οι Ελληνικές Βουλευτικές εκλογές⁹. Αν και ήταν οι πρώτες εκλογές που συμμετείχε το ΠΑΣΟΚ έλαβε ποσοστό, που το ανέδειξε ως τρίτο κόμμα¹⁰. Την πρώτη θέση, όπως έδειξαν οι κάλπες κατέκτησε η Ν.Δ υπό ηγεσία Καραμανλή. Ενδεχομένως, ο λόγος που το κόμμα της Ν.Δ έλαβε το υψηλό ποσοστό των 54,37 % να οφειλόταν στο ότι ήταν οι πρώτες ελεύθερες εκλογές μετά την πτώση της Χούντας. Όπως επίσης ότι ο λαός είδε στο πρόσωπο του αρχηγού του κόμματος, Καραμανλή (ο οποίος ήταν ήδη αναγνωρίσιμος) τον εγγυητή για την ασφαλή μετάβαση από την ταραγμένη επταετία στην ομαλότητα.

⁸ Ο Α.Παπανδρέου ήταν πρώην καθηγητής οικονομικών του Πανεπιστημίου του Berkeley και γιός του Γ.Παπανδρέου (πρώην Πρωθυπουργού της Ελλάδας) και γνωστός ως «Γέρος της Δημοκρατίας».

⁹ Οι Ελληνικές Βουλευτικές εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στις 17 Νοεμβρίου 1974 , ήταν οι πρώτες μετά την πτώση των Συνταγματαρχών.

¹⁰ Το ΠΑΣΟΚ έλαβε συνολικά 666.413 ψήφους που αντιστοιχούσε σε ποσοστό 13,58 % και 12 έδρες, Βουλή των Ελλήνων, Εκλογική Αναμέτρηση 17/11/1977 <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Ekloges/Eklogika-apotelesmata-New/> (έγινε πρόσβαση στις 17 Ιουλίου 2020).

2.2 Ο λαϊκιστικός προεκλογικός λόγος του Ανδρέα Παπανδρέου (1977)

Στις επόμενες Βουλευτικές εκλογές που πραγματοποιήθηκαν το 1977, το ΠΑΣΟΚ κέρδισε την δεύτερη θέση και δημιούργησε ένα διπολικό σύστημα (Ν.Δ- ΠΑΣΟΚ) που θα είχε σταθερή πορεία «ζωής» για τις επόμενες τρεις δεκαετίες. Τότε, καθιερώθηκε και ο διαχωρισμός μεταξύ Αριστερών και Δεξιών κομμάτων στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Η πλευρά της «Αντιδεξιάς» δεν περιείχε μόνο την Αριστερά (που εύλογα μπορεί να σκεφτεί κανείς) αλλά και το σύνολο των δυνάμεων της αντιπολίτευσης(Μοσχονάς,1994:167-170).

Συγκεκριμένα, το ΠΑΣΟΚ ως δεύτερο κόμμα έλαβε ποσοστό που ανερχόταν στο 25,34 %¹¹. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Α.Παπανδρέου *«Γυρίσαμε όλοι από το πεδίο της μάχης. Σας χαιρετίζω σαν νικητές... που δώσατε τη μάχη και νικήσατε στο όνομα του ΠΑΣΟΚ»*¹². Από τα παραπάνω λόγια του, μπορεί να γίνει ευκολονόητο ότι μέσα από το ΠΑΣΟΚ ο ίδιος έδειχνε να πολεμάει, να μάχεται έναντι του κακού ή οποιασδήποτε πιθανής απειλής.

Δεν παρέλειψε να κάνει αναφορά στην εισοδηματική πολιτική του ΠΑΣΟΚ τονίζοντας πως το κίνημα του απευθύνεται σε ανθρώπους της πάλης και του μόχθου, σε νέους, σε ηλικιωμένους σκιαγραφώντας ένα λαϊκιστικό προφίλ στο πρόσωπο του ΠΑΣΟΚ και κατά συνέπεια στου ίδιου.

Άξιο αναφοράς, είναι το γεγονός πως κάνει ξεχωριστή μνεία στις γυναίκες και στη θέση που κατέχουν στην κοινωνία, οραματιζόμενος την πλήρη ισότητα μεταξύ των δύο φύλων¹³. Για πρώτη φορά ένας πολιτικός στην Ελλάδα θέλησε την ισότητα

¹¹ Το ΠΑΣΟΚ, στις δεύτερες βουλευτικές εκλογές που συμμετείχε συγκέντρωσε το 25,34 % των ψήφων που αντιστοιχούσε σε 1.300.025 ψήφους και 93 έδρες, Βουλή των Ελλήνων, Εκλογική Αναμέτρηση 17/11/1977 <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Ekloges/Eklogika-apotelesmata-New/> (έγινε πρόσβαση 17 Ιουλίου 2020).

¹² Εισήγηση του Προέδρου του ΠΑ.ΣΟ.Κ στην Κοινοβουλευτική Εκπροσώπηση του Κινήματος στις 2/12/1977, αρ. 794, www.pasok.gr (έγινε πρόσβαση 17 Ιουλίου 2020).

¹³ Σύμφωνα με τον νόμο 1329/1983- ΦΕΚ 25/Α/18-2-1983, τεύχος πρώτο, αριθμός φύλλου 25 δόθηκε το «πάτημα» για να ανθήσει η καθιέρωση της ισότητας των δύο φύλων και η απαγόρευση του θεσμού της προίκας.

μεταξύ των δύο φύλων, κάτι τέτοιο ίσως να ήταν μια άρτια λαϊκιστική τακτική του Α.Παπανδρέου προσπαθώντας να προσεγγίσει και κατά συνέπεια να «κερδίσει» κι άλλους ψηφοφόρους με το μέρος του.

Ένας από τους σημαντικότερους τομείς που έθιξε ο Α.Παπανδρέου κατά την προεκλογική του ομιλία, ήταν ο τομέας της υγείας. Όπως ανέφερε την παροχή δωρεάν και χωρίς διακρίσεις ιατροφαρμακευτικής και νοσοκομειακής περίθαλψης σε όλους τους Έλληνες¹⁴. Κάτι τέτοιο, αναμφίβολα ήταν ιδιαίτερα σημαντικό και αφορούσε ιδίως τις χαμηλότερες τάξεις ανθρώπων που δεν είχαν τους πόρους για να νοσηλευτούν ή να προμηθευτούν τα απαιτούμενα φάρμακα. Οπότε με αυτόν τον τρόπο, ο Α.Παπανδρέου στόχευε στην εύνοια των χαμηλόμισθων ανθρώπων δημιουργώντας τους ένα αίσθημα ασφάλειας.

Ο Α.Παπανδρέου, τόνισε πως για να μπορέσουν να υλοποιηθούν τα παραπάνω θα πρέπει να υπάρξει αλλαγή. Μια αλλαγή που δεν θα πρέπει να παρομοιασθεί με κάποιο επαναστατικό ρεύμα αλλά με μια ουσιαστική, μια ριζική αλλαγή που θα μπορέσει να βελτιώσει την κατάσταση της Ελλάδας και να ωφελήσει σε μεγάλο βαθμό τα χαμηλά και μεσαία στρώματα. Η αλλαγή αυτή θα πρέπει να συνοδεύεται με υπευθυνότητα και να είναι συνδεδεμένη άρρηκτα με την αλλαγή στην εθνική και οικονομική ανεξαρτησία της χώρας. Έμφαση δόθηκε στο γεγονός πως οι αποφάσεις που αφορούν την Ελλάδα, θα πρέπει να λαμβάνονται σε εθνικό επίπεδο από τον ίδιο τον λαό. Ο βασικότερος στόχος της αλλαγής που προέτρεπε να υιοθετήσει ο Ελληνικός λαός ήταν η αλλαγή του συστήματος και όχι η διατήρηση του ήδη υπάρχοντος.

Στο τέλος της ομιλίας του δεν παρέλειψε να κάνει επίκληση στο συναίσθημα του λαού, αναφέροντας πως το ΠΑΣΟΚ είναι το κίνημα που εκφράζει τους πόθους, τις ανησυχίες και τις προσδοκίες του απλού Έλληνα. Οι ιδέες του ΠΑΣΟΚ υπήρξαν κατά ένα σημαντικό βαθμό πρωτοποριακές και σχεδόν αντιφατικές με τις ιδέες της Ν.Δ. Ο Α.Παπανδρέου, επιδίωκε την απόσυρση της Ελλάδας από το ΝΑΤΟ και την διατήρηση τυπικών σχέσεων με την ΕΟΚ, όπως αναφέρεται και στην ιδρυτική

¹⁴ «Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων. Εξαιρέσεις επιτρέπονται στις περιπτώσεις που προβλέπει το διεθνές δίκαιο», Το Σύνταγμα της Ελλάδας, 6^η Έκδοση, άρθρο 5 παράγραφος 2 εδάφιο α', σελίδα 21.

διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ «*Βασικός κυριαρχικός στόχος του Κινήματος...στην υπηρεσία του Λαού*».

Ο λόγος που χρησιμοποιούσε δεν ήταν βασισμένος σε κάποιο εξεζητημένο επιστημονικό λεξιλόγιο και αυτό γινόταν εσκεμμένα. Έκανε χρήση λιτού λόγου για να γίνει εύκολα κατανοητός σε όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως ηλικίας, μόρφωσης ή οικονομικής τάξης. Ο ίδιος έδινε έμφαση με λόγο συναισθηματικά φορτισμένο με το κατάλληλο ηχόχρωμα στη φωνή του σε συγκεκριμένες φράσεις-κλειδιά, όπως «*αλλαγή*». Δεν παρέλειπε να προσδιορίζει πως ο «*εχθρός του λαού, ο εχθρός των πολλών*» ήταν το κατεστημένο και οι ξένοι¹⁵.

2.3 Η δύναμη του λαϊκισμού – σχηματισμός κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ (1981)

Στις επόμενες εκλογές που διεξήχθησαν στις 18 Οκτωβρίου 1981, το ΠΑΣΟΚ έλαβε εντολή σχηματισμού αυτοδύναμης κυβέρνησης συγκεντρώνοντας ποσοστό 48,07 %¹⁶. Στη δεύτερη θέση βρέθηκε η Ν.Δ με αρχηγό κόμματος τον Γ.Ράλλη ενώ ο προκάτοχος του κόμματος Κ.Καραμανλής τελούσε καθήκοντα Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας¹⁷.

Πριν την διεξαγωγή των εκλογών, έλαβαν χώρα οι καθορισμένες προεκλογικές ομιλίες των κομμάτων που συμμετείχαν στην εκλογική αναμέτρηση. Συγκεκριμένα, στις 15 Οκτωβρίου 1981 στην κεντρική πλατεία της Αθήνας, ο Α.Παπανδρέου ως

¹⁵ Ο Α.Παπανδρέου, εισήγαγε τον όρο «κατεστημένο» (establishment), Η Καθημερινή, Η άνοδος του Α.Παπανδρέου, Ανδρέας Πανταζόπουλος, 29.01.2017 <https://www.kathimerini.gr/893884/article/epikairothta/ellada/h-anodos-toy-andrea-papandreoy> (έγινε πρόσβαση στις 17 Ιουλίου 2020).

¹⁶ Το ΠΑΣΟΚ συγκέντρωσε ποσοστό που ανέρχονταν στο 48,07 % και αντιστοιχούσε σε 2.726.309 ψήφους επί του συνόλου των ψηφοφόρων που ήταν 5.753.478, Βουλή των Ελλήνων, Εκλογική Αναμέτρηση 18/10/1981 <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Ekloges/Eklogika-apotelesmata-New/> (έγινε πρόσβαση στις 17 Ιουλίου 2020).

¹⁷ Η θητεία στη θέση του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας έχει διάρκεια 5 χρόνια. «*Η επανεκλογή του ήδη εκλεγμένου προσώπου επιτρέπεται μία φορά*», Το Σύνταγμα της Ελλάδας, 6^η Έκδοση, Τμήμα Β', άρθρο 30 παράγραφος 5 , σελίδα 44.

αρχηγός του ΠΑΣΟΚ προέβη στον προεκλογικό του λόγο. Πλήθος κόσμος είχε βρεθεί εκεί, ώστε να παρακολουθήσει τον αρχηγό του –δεύτερου τότε- κόμματος να επισημαίνει τα προβλήματα που ενδιέφεραν κάθε πολίτη προτείνοντας παράλληλα τις κατάλληλες λύσεις.

Εκτός από τα προβλήματα της κοινωνίας έκανε ξεχωριστή αναφορά στις μελλοντικές αλλαγές που θα υπάρξουν με την ανάδειξη του ΠΑΣΟΚ ως πρώτο κόμμα. Η ομιλία ξεκίνησε με την αναγγελία από τα μεγάφωνα με τα εξής λόγια «*τώρα λαέ της Αθήνας, ο θεμελιωτής της μεγάλης αλλαγής, ο Πρωθυπουργός όλων των Ελλήνων*». Ο Α.Παπανδρέου από τα πρώτα κιόλας λεπτά αναφέρθηκε στους πολίτες, εξυμνώντας το όνομα του λαού. Μέσα σε τέσσερα λεπτά, αναφέρθηκε δέκα φορές στους πολίτες χρησιμοποιώντας την λέξη *λαός*. Ήταν ένας τρόπος να δείξει στους πολίτες, ότι είναι δίπλα τους και πως το ΠΑΣΟΚ είναι ένα κίνημα που βοηθάει πραγματικά τους απλούς πολίτες, χωρίς να ευνοεί μόνο τους λίγους που ανήκουν στις υψηλότερες τάξεις.

Στην ομιλία του Α.Παπανδρέου, ευκρινώς μπορεί κανείς να διαπιστώσει εφόσον το πλήρωμα του χρόνου έχει παρέλθει πια, πως είχε μεγάλη ικανότητα στον πολιτικό του λόγο. Οι ομιλίες του προεκλογικές ή μη, ήταν βασισμένες σε μια αφήγηση και περιείχαν έναν «μύθο» που κατάφερνε να ασκεί μεγάλο γόητρο στους ακροατές του. Σε αυτό το σημείο, αξίζει να γίνει μια επεξήγηση για το τι εννοούμε ως μύθο. Σύμφωνα με τον Raoul Girardet, ο μύθος θέτει τον ακροατή σε ένα ατέρμονο φανταστικό μονοπάτι που κατά την διάρκεια του θα πρέπει να γίνει η αποκάλυψη των «κρυφών» μηνυμάτων με έντονα δείγματα προς την υιοθέτηση ενός συγκεκριμένου μοτίβου(1986:18).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Α.Παπανδρέου προχώρησε σε νέες κατευθύνσεις και εξήγαγε συμπεράσματα ρηξικέλευθα που δεν είχαν σχέση με την πεπατημένη της εποχής(N. Παπανδρέου,2003:45-46). Στο πολιτικό του λόγο ήταν φανερά τα στοιχεία μεταφοράς και παρομοίωσης δίνοντας ώθηση προς μια λαϊκιστική κατεύθυνση. Η πλοκή του πολιτικού του λόγου εμπεριείχε την μάχη του ηθικού (καλού) και του ανήθικου (κακού). Παρατηρούνται, στοιχεία μανιχαϊστικής διάθεσης, μεταξύ των αδύναμων πολιτών και των ισχυρών πολιτικών που λαμβάνοντας την πρώτη θέση το ΠΑΣΟΚ (υπερασπιζόμενο το τίμιο λαό) θα λειτουργούσε ως *προστάτης* και μετέπειτα ως *λυτρωτής* του ελληνικού λαού. Γενικά, στις ομιλίες του ο Α.Παπανδρέου άφηνε να

εννοηθεί στους ακροατές του, πως υπάρχουν δύο όψεις: το σωστό (το οποίο ο ίδιος αντιπροσώπευε) και το λάθος (από το οποίο θέλει να σώσει τον λαό)(N. Παπανδρέου,2003:53-54).

Ο Α.Παπανδρέου με την παραπάνω χρήση λόγου κατάφερε να δημιουργήσει μια ισχυρή ταυτότητα που μέχρι τότε απουσίαζε από το παρασκήνιο, τον *ελληνικό λαό*. Η δημιουργία μιας τέτοιας ταυτότητας ήταν θεμελιωμένη σε ένα καλύτερο και πιο φιλόδοξο μέλλον για τον λαό έναντι σε οτιδήποτε θα μπορούσε να την βλάψει. Με αυτόν τον τρόπο, ο Α.Παπανδρέου οδήγησε τον ελληνικό λαό «βήματα» πιο κοντά στον λαϊκισμό(Παππάς,2015:52).

2.4 Η συνταγματική αναθεώρηση– η επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ (1985)

Στις επόμενες εκλογές που πραγματοποιήθηκαν ο Α.Παπανδρέου, αντιμετώπισε έναν νέο πολιτικό αντίπαλο, τον Κ.Μητσοτάκη¹⁸. Όπως έδειξαν οι κάλπες, η διαφορά μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΝΔ είχε μειωθεί αισθητά. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ζητούσε την αποδοχή των πολιτών στην επιβεβλημένη ανάγκη διατήρησης δημοκρατικών δυνάμεων και θεσμών στην εξουσία. Οι πολίτες γνώριζαν ήδη από την προηγούμενη τετραετία, πως το ΠΑΣΟΚ είχε την δυνατότητα να τους παρέχει προνόμια που οι ίδιοι επιθυμούσαν και είχαν ανάγκη (αύξηση μισθών, θέσεις εργασίας)(Παπάζογλου,2012:190-191). Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως πριν την είσοδο του ΠΑΣΟΚ στην πολιτική σκηνή της χώρας και ιδίως πριν την νίκη στις εκλογές του 1981, η προώθηση των ιδεών του κάθε κόμματος ήταν στηριγμένη στις αξίες και όχι στις πελατειακές σχέσεις(Mavrogordatos,1997:6).

Κατά την διάρκεια της δεύτερης θητείας του, ο Α.Παπανδρέου προέβη σε συνταγματική αναθεώρηση ενισχύοντας τα καθήκοντα του πρωθυπουργού και μειώνοντας αυτά του Προέδρου της Δημοκρατίας¹⁹.Συνέπεια της συνταγματικής

¹⁸ Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης εκλέχθηκε με το κόμμα της Ν.Δ ως πρωθυπουργός στις εκλογές του 1989, συγκεντρώνοντας ποσοστό 46,19 %, Βουλή των Ελλήνων, Εκλογική Αναμέτρηση 02/06/1985 <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Ekloges/Eklogika-apotelesmata-New/> (έγινε πρόσβαση στις 20 Ιουλίου 2020).

¹⁹ Οι υπερεξουσίες καθηκόντων του ΠτΔ άλλαξαν όταν έγινε η συνταγματική αναθεώρηση το 1986, την πέμπτη δηλαδή συνεχόμενη χρονιά όπου το ΠΑΣΟΚ κινούσε τα νήματα της χώρας.

αναθεώρησης ήταν η παρουσία του πρωθυπουργού με πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική σκηνή. Φρένο στην διαφαινόμενη ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ έβαλε η αποκάλυψη του σκανδάλου Κοσκωτά.

2.5 Οι πρακτικές λαϊκισμού του ΠΑΣΟΚ (1974-1989)

Το σοσιαλιστικό κίνημα για να μπορέσει να διεκδικήσει και στην συνέχεια να παραμείνει στην εξουσία επέλεξε μεθόδους συναλλαγματικής ηγεσίας. Η σχέση με αντάλλαγμα που είχε με τους ψηφοφόρους του κινήματος θεμελιώθηκε ρητά σε μια λαϊκιστική βάση εκφρασμένη σε μια σειρά από πελατειακές σχέσεις. Οι πελατειακές σχέσεις υπήρχαν πάντοτε στην ελληνική πολιτική σκηνή, ωστόσο η ρητορική του Παπανδρέου ενίσχυσε περισσότερο αυτή την ιδιαίτερη δραστηριότητα. Η πολιτική ηγεσία του ΠΑΣΟΚ φαινόταν να υστερεί αξιοκρατίας και σκόπιμα επέλεξε την συγκεκριμένη οδό για να κινηθεί, ώστε να συγκεντρώσει περισσότερους ψηφοφόρους και κατά κάποιον τρόπο να εξασφαλίσει την θέση του στην εξουσία (Mavrogordatos, 1997:22). Έτσι λοιπόν, εφόσον το ΠΑΣΟΚ είχε ενστερνιστεί αυτόν τον τρόπο προσέγγισης με τον λαό ήταν αναμενόμενο πως θα υλοποιούσε μια σειρά από αιτήματα που είχαν εκφραστεί από τον λαό. Όμως, αν και κατόρθωσε να ικανοποιήσει μερικά αιτήματα υποστηρικτών του δεν μπόρεσε να φέρει απτή αλλαγή στην κυβέρνηση, όπως άλλωστε ήταν και το σύνθημα του κινήματος.

Σύμφωνα με τον Παππά, στο ΠΑΣΟΚ θα μπορούσε να αποδοθεί ο όρος «χαρισματικό κόμμα» με κύριο συστατικό που ενισχύει την παρούσα άποψη, έναν ηγέτη που νοιαζόταν για τον λαό και τις παθογένειες του (2009:113-125). Ο Α. Παπανδρέου δημιούργησε μια κατηγορία ανθρώπων στην οποία ένιωθαν πως ανήκουν οι αγανακτισμένοι πολίτες, οι κοινωνικά παραγκωνισμένοι, οι μικρομεσαίοι και γενικά όσοι ήταν αδικημένοι σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Η κατηγορία αυτή έφερε την ονομασία «μη προνομιούχοι». Πράγματι, το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού πληθυσμού δεν είχε ίση αντιμετώπιση από πρακτικές του κράτους συγκριτικά με όσους ανήκαν στην δεξιά μετά τα παραγμένα χρόνια 1967-1974.

Ενδεχομένως θα μπορούσαμε να δώσουμε το χαρακτηρισμό ενός φαντασιακού μαζικού συνόλου-για την κατηγορία των «μη προνομιούχων»- για όσους δεν εντασσόταν στην κυρίαρχη τάξη κοινωνικοοικονομικής εξουσίας (πχ αγρότες, συνταξιούχους)(Παππάς,2009:148-150). Ο λόγος του Παπανδρέου αναφερόταν και απευθυνόταν σε διάφορες παραγωγικές και οικονομικές ομάδες της ελληνικής κοινωνίας, όσο ενδεχομένως αόριστος και ευρύς ήταν ο όρος «αλλαγή» τόσο αόριστος ήταν και ο όρος «μη προνομιούχοι».

Σε αυτό το σημείο χρειάζεται να γίνει η αποσαφήνιση πως το ΠΑΣΟΚ δεν ήταν το μόνο κόμμα που έδειχνε ενδιαφέρον για τα την εκπροσώπηση της προαναφερθείσας κατηγορίας, καθώς τα πολιτικά κόμματα που έτειναν προς την αριστερά έδειχναν το αντίστοιχο ενδιαφέρον(Παπάζογλου,2012:182). Η ουσιώδης διαφορά όμως των δύο, ήταν πως το ΠΑΣΟΚ πρέσβευε μια πιο αποτελεσματική εκλογική στρατηγική για να ελκύσει τους ψηφοφόρους που απαρτίζανε την κατηγορία των «μη προνομιούχων».

Στην πολιτική τακτική του Α.Παπανδρέου δεν απουσίαζε η ιδεολογική πάλη όσον αφορά το κατεστημένο, που με το πέρασμα του χρόνου φαίνεται να αποτέλεσε μια λαϊκιστική τακτική. Οι υποστηρικτές του σοσιαλιστικού κινήματος υποστήριξαν με σθένος την εκλογική τακτική του Α.Παπανδρέου προσφέροντας του επιτυχία στην πολιτική ηγεσία του κόμματος έχοντας ως απαρχή την λαϊκιστική ρητορική των δύο μερών διάκρισης, μεταξύ του «εμείς» και «αυτοί».

Το «Συμβόλαιο με το Λαό» ήταν το προεκλογικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ μέσα από το οποίο γνωστοποιούσε το κίνημα τις θέσεις του στο «παιχνίδι» της πολιτικής. Από τις πρώτες κιόλας σελίδες μπορεί να γίνει αντιληπτό από τον αναγνώστη, ότι γίνεται χρήση α' πληθυντικού προσώπου, για παράδειγμα *«γιατί μαζί με το Λαό θα προχωρήσουμε στη μεγάλη νίκη στις εκλογές που έρχονται»* (1981:6). Το παραπάνω δεν έγινε τυχαία, διότι ο Α.Παπανδρέου επιθυμούσε ο λαός να νιώσει πως ο ίδιος θα αποφασίζει για τα τεκταινόμενα σε εθνικό επίπεδο. Η χρήση α' πληθυντικού στις ομιλίες του ίσως αποτελεί και έναν από τους λόγους που ο κόσμος ταυτιζόταν τόσο έντονα με το πρόσωπο του αρχηγού του κόμματος όσο και με ότι πρέσβευε το ΠΑΣΟΚ. Το εντυπωσιακό είναι πως ο Α.Παπανδρέου, είχε καταφέρει να «εισβάλλει» σε κάθε σπίτι μικρομεσαίου της εποχής αλλά όχι με τον χαρακτηρισμό του αρχηγού του κόμματος και μετέπειτα πρωθυπουργού της Ελλάδας, αλλά απλά με το όνομα

του. Το παραπάνω, αποτελεί απόδειξη της πετυχημένης λαϊκιστικής ρητορικής του ΠΑΣΟΚ.

Τα συνθήματα που χρησιμοποιούνταν από το ΠΑΣΟΚ ήταν απλά και στόχευαν στην αφύπνιση του ελληνικού λαού. Το πιο γνωστό σύνθημα ήταν «*Αλλαγή*» που σηματοδοτούσε την ανατροπή στο πολιτικό σύστημα με την αποχώρηση της «κακιάς» Δεξιάς από την εξουσία. Το συγκεκριμένο σύνθημα, συνοδεύτηκε και με τη φράση «*Εδώ και τώρα αλλαγή*», μια προσπάθεια για να υλοποιηθεί άμεσα ο επιδιωκόμενος στόχος. Σύμφωνα με τον Mudde, το «*τώρα*» δηλώνει την χρονική στιγμή καθώς η λαϊκιστική τακτική του Ανδρέα Παπανδρέου φαινόταν να εκδηλώνεται από την εικόνα ενός ισχυρού άνδρα που μιλάει με πράξεις και όχι με λόγια(2017:98). Επίσης, η φράση «*Η Ελλάδα στους Έλληνες*» θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας τρόπος για να δείξει στον λαό την σωστή κατεύθυνση ώστε να μπορέσει η Ελλάδα να διαφεντεύεται από τους ίδιους τους Έλληνες και ο λαός να αποκτήσει *φωνή* που θα ακουγόταν, από τον Α.Παπανδρέου. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί πως σύμφωνα με τον Ελεφάντη και τον Καβουριάρη ο ελληνικός λαός στο πρόσωπο του Ανδρέα Παπανδρέου έβλεπε «*τον καλό οικονομολόγο που θα γιάτρευε την οικονομική κακοδαιμονία*»(1977:16) και ενδεχομένως κι αυτό να συνέβαλλε για να τον εμπιστευτεί μεγάλο μέρος των ψηφοφόρων από τις πρώτες εκλογές που συμμετείχε.

Ακόμη, ο ύμνος του ΠΑΣΟΚ φαίνεται να περιέχει στοιχεία λαϊκισμού. Πιο συγκεκριμένα, μέσα στον ύμνο του κινήματος αναφέρεται η φράση «*ένας λαός, μία ψυχή*» όλοι οι Έλληνες πολίτες ενωμένοι σε μια νέα πορεία προς το «*μονοπάτι*» για *μια καινούρια μέρα, μια νέα ζωή* δεδομένου ότι το σύμβολο του ήταν ένας πράσινος ήλιος που ανατέλλει. Πιθανόν με αυτή τη φράση σε συνδυασμό με το σύμβολο του κινήματος να συνέθεταν αρμονικά, ένα προμήνυμα προς τους πολίτες ότι μια νέα αρχή περιμένει τον ελληνικό λαό όντας το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Η επιλογή του πράσινου ως χρώμα του κινήματος είχε συνδυαστεί με τον σοσιαλισμό.

Αν διαβάσουμε προσεχτικά την ιδρυτική διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου θα διαπιστώσουμε, πως ο Α.Παπανδρέου προσκαλούσε τον ελληνικό λαό να οργανωθεί και να συσπειρωθεί γύρω από το νεοσύστατο τότε ΠΑΣΟΚ. Διαβάζοντας την διακήρυξη, αυτό που γίνεται αντιληπτό στον αναγνώστη από τις πρώτες κίολας γραμμές είναι η αυστηρή κριτική προς την τότε κυβέρνηση Καραμανλή σχετικά με

την ποινή όσων έφεραν ευθύνη για την δικτατορία, για την προδοσία της Κύπρου και για την «κάθαρση» του μηχανισμού του κράτους.

Η άποψη που κυριαρχεί είναι πως η Ελλάδα ήταν το θύμα του NATO και των Αμερικανών. Για αυτόν το λόγο ο σκοπός του ΠΑΣΟΚ ήταν να διακόψει κάθε σχέση εξάρτησης με τις χώρες της Δύσης, όπως αναφέρεται αυτολεξεί στην ιδρυτική διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ «*Η ρίζα της συμφοράς....και του NATO*». Έπειτα τίγεται το ζήτημα αν τελικά το ΠΑΣΟΚ είναι κίνημα ή κόμμα. Η απάντηση είναι πως πρόκειται για κίνημα που για να στυλωθεί και να αποκτήσει δυναμική χρειάζεται την αποδοχή των πολιτών, ώστε να μπορέσει να υλοποιηθούν οι αρχικοί στόχοι του κινήματος. Διακρίνεται εύκολα ότι στην ιδρυτική διακήρυξη υπάρχει το στοιχείο της «ενεργοποίησης» του ελληνικού λαού όπως αναφέρεται «για να πάψει η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο» και «ήρθε η ώρα....της χώρας μας». Ο Α.Παπανδρέου στόχευε στο συναίσθημα του λαού και έθιξε το ζήτημα της εκμετάλλευσης. Σε κανέναν άνθρωπο δεν αρέσει να τον υποβιβάζουν πόσο μάλλον όταν ο λαός μπορεί να πάρει την κατάσταση στα χέρια του και να διαμορφώσει το εκλογικό αποτέλεσμα.

Με αυτόν τον τρόπο, ο Α.Παπανδρέου έδινε στους ακροατές του την αίσθηση ότι οι ίδιοι οι πολίτες μπορούν να «ακουστούν» για θέματα που τους ενδιέφεραν όπως ήταν οι μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση, στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα κ.α. Αυτό που έλειπε από την πολιτική σκηνή της χώρας ήταν μια «φωνή» που θα μιλούσε υπερασπιζόμενο τον αγνό λαό έναντι της διεφθαρμένης ελίτ. Όμως σύμφωνα με τον Lyrintzi στον λαϊκισμό αποδίδονται και γνωρίσματα όπως η εκμετάλλευση δημοκρατικών στοιχείων στα πλαίσια ενός κοινωνικού σχηματισμού με χαρακτηριστικά ανταγωνισμού μεταξύ του λαού και των πολιτικών που βρίσκονται στην εξουσία, καθώς και ότι ο λαϊκισμός εν τέλει δίνει προβάδισμα στο κεφάλαιο(1987:670).

Λίγους μήνες πριν το ΠΑΣΟΚ δώσει την δεύτερη «μάχη» του στις εκλογές, παρατηρήθηκε αλλαγή στον πολιτικό λόγο του που είχε φανερά λαϊκιστικά στοιχεία. Η αλλαγή αυτή δεν είχε μεταμορφωτικό χαρακτήρα, ήταν μεθοδική και επιλεκτική και συνέβαλλε καθοριστικά στα εκλογικά αποτελέσματα του 1977. Όλα είχαν αρχή τον διαχωρισμό δεξιάς και «αντιδεξιάς» που ήδη είχε κάνει την εμφάνιση του την προηγούμενη προεκλογική περίοδο. Η αναφορά στην δεξιά στόχευε κυρίως στην αντιπαράθεση του προεκλογικού λόγου(Βούλγαρης,2001:92-95). Η ιδέα για έναν

κυρίαρχο λαό που θα αποφασίζει ο ίδιος για τις εξελίξεις σε εθνικό επίπεδο γινόταν όλο και πιο έντονη. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι έχουμε δύο πλευρές η μία δίπλα στην άλλη (κράτος και κυβέρνηση) και στη μέση υπάρχει το κόμμα για να λειτουργήσει ως υπερασπιστής των συμφερόντων (του λαού), ώστε να μην καταπατηθούν.

Το ΠΑΣΟΚ έκανε χρήση του λαϊκισμού, για να μπορέσει να πλησιάσει όσο το δυνατόν περισσότερο κόσμο που ένιωθε ή ήταν στο περιθώριο. Χρησιμοποίησε μια απλουστευμένη λογική που βασιζόταν στην ισότητα όλων μεταξύ όλων. Αν θα έπρεπε να χαρακτηρίσουμε με μια φράση τον λαϊκισμό που ασκήθηκε από τον Α.Παπανδρέου, τότε θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τον φαινόμενο του χαμαιλέοντα.

Ο πολιτικός του λόγος κυμαίνονταν κυρίως στην λογική του συναισθήματος. Επίσης, βασιζόταν κατά έναν μεγάλο βαθμό σε συλλογισμούς που «γεννούσαν» νέες πτυχές σκέψεις λόγω εκλαμβανόμενης συνάφειας. Για καλύτερη κατανόηση της παραπάνω θέσης θα αναφερθεί μια φράση που ενισχύει την παραπάνω άποψη. Στην κεντρική προεκλογική ομιλία του ΠΑΣΟΚ το 1981 χαρακτηριστικά αναφέρθηκε από τον Α.Παπανδρέου πως *«το ΠΑΣΟΚ είναι το κίνημα που βγαίνει από τα σπλάχνα του λαού μας»*. Ο πολιτικός λόγος, δεν λειτουργούσε μόνο ακουστικά προς τον λαό αλλά μέσω του συνθήματος, του χρώματος, της εικόνας, του συμβόλου και της δυναμικής παρουσίας του αρχηγού του κόμματος. Ο Α.Παπανδρέου διέθετε μια εξαιρετικά αποτελεσματική ικανότητα πολιτικής επικοινωνίας με τον λαό. Άλλωστε, ήταν η πρώτη φορά που ένα μη κομμουνιστικό κόμμα πέτυχε να σχηματίσει σε εθνικό επίπεδο μια καλά θεμελιωμένη λαϊκή βάση.

Κεφάλαιο 3

Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο πραγματοποιείται εξέταση στο αριστερό λαϊκιστικό κόμμα ΣΥ.ΡΙΖ.Α υπό ηγεσία Αλέξη Τσίπρα μεταξύ 2012-2019. Γίνεται αναφορά για το πώς από μικρό κόμμα ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α κατάφερε να αλλάξει και να λάβει τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης (2012) και μετέπειτα το σχηματισμό κυβέρνησης (2015). Ο λόγος του Τσίπρα ήταν επικριτικός προς τα υπόλοιπα κόμματα χρησιμοποιώντας ως άμυνα τόσο του ίδιου όσο και της παράταξης της οποία εκπροσωπεί, την επίθεση. Σε ξεχωριστό υποκεφάλαιο, γίνεται ανάλυση των προγραμματικών δηλώσεων και της κεντρικής προεκλογικής ομιλίας του Τσίπρα.

Έμφαση δίνεται στην υπόσχεση που έδωσε προς τον λαό ότι «δεν θα τον προδώσει» καθώς και σε άλλες φράσεις του όπως «θα σκίσουμε τα μνημόνια». Το παραπάνω όπως γίνεται ξεκάθαρο δεν υλοποιήθηκε δεδομένου ότι υπό ηγεσία ΣΥ.ΡΙΖ.Α υπογράφηκε το τρίτο μνημόνιο για την Ελλάδα. Στην κεντρική προεκλογική ομιλία το 2019, στρέφεται για άλλη μια φορά εναντίον των υπόλοιπων κομμάτων και των προηγούμενων κυβερνήσεων στην Ελλάδα. Ο λαός αγανακτισμένος μετά τα γεγονότα που έλαβαν χώρα το 2015 πήρε την κατάσταση στα χέρια του και αποφάσισε να μην χαρίσει άλλη μια (τρίτη) εκλογική νίκη στον ΣΥ.ΡΙΖ.Α.

3.1 Η «γέννηση» του ΣΥ.ΡΙΖ.Α και η εμφάνιση του Αλέξη Τσίπρα

Το 2004 ιδρύθηκε ένα κόμμα ταγμένο στην αριστερά που έφερε την ονομασία, Συνασπισμός. Το 2012 επανιδρύθηκε με την ονομασία ΣΥ.ΡΙΖ.Α (Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς). Στην θέση του Προέδρου από την επανίδρυση μέχρι και σήμερα ηγείται ο Αλέξης Τσίπρας. Γεγονός που συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην ανοδική πορεία του κόμματος ήταν η κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα με

τα μνημόνια. Πλήθος αγανακτισμένων πολιτών ταυτίστηκε γρήγορα με τις αξίες και τις αντιλήψεις που προωθούσε ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α μετατρέποντας το από μικρό κόμμα σε αξιωματική αντιπολίτευση και εν τέλει σε κυβέρνηση.

Η εμφάνιση του Τσίπρα στο χώρο της πολιτικής δεν ήταν «παρθενική» αναλαμβάνοντας τα ηνία του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Αντιθέτως, ασχολήθηκε με την πολιτική ήδη από τα νεανικά του χρόνια ως μέλος της ΚΝΕ και μετέπειτα με την κεντρική πολιτική σκηνή θέτοντας υποψηφιότητα για Δήμαρχος Αθηναίων το 2006²⁰. Στο πρόσωπο του ο λαός είδε έναν άνθρωπο με όραμα και φιλοδοξίες για όλους τους αγανακτισμένους πολίτες που αισθανόντουσαν κοινωνικά παραγκωνισμένοι. Κάτι αντίστοιχο συνέβη και στην περίπτωση της Ισπανίας με την άνοδο του αριστερού λαϊκιστικού κόμματος Podemos το 2014 (βλ. υποκεφάλαιο 1.5).

Στην περίπτωση των αριστερών λαϊκιστικών κομμάτων ο εχθρός δεν είναι κάποιος ξένος αλλά οι πολιτικοί που δρουν υπέρ της ολιγαρχίας ή όσοι βρίσκονται από «πάνω» (Mudde,2017:11).

3.2 Η τακτική λαϊκισμού του ΣΥ.ΡΙΖ.Α στην αξιωματική αντιπολίτευση

Το 2012 πραγματοποιήθηκαν οι καθορισμένες βουλευτικές εκλογές. Ως πρώτο κόμμα υπήρξε η Ν.Δ ενώ ως δεύτερο ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Όμως, επειδή δεν ήταν εφικτό να σχηματιστεί κυβέρνηση οι εκλογές επαναλήφθηκαν. Αυτή τη φορά ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α είχε αυξήσει τους ψηφοφόρους του κατά δέκα μονάδες²¹. Η «απότομη» ανοδική πορεία του φαίνεται να οφείλεται στην αγανάκτηση και το φόβο των ανθρώπων από το μέχρι τότε υπάρχον δίπολο (ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ). Αξίζει να αναφερθεί, πως το ελληνικό πολιτικό σύστημα από τις αρχές του 1980 και για τρεις δεκαετίες είχε λάβει τον χαρακτηρισμό

²⁰ Ως Δήμαρχος Αθηναίων το 2006 αναδείχθηκε ο Νικήτας Κακλαμάνης με ποσοστό 46,05 %, Υπουργείο Εσωτερικών, Αποτελέσματα Δημοτικών Εκλογών 2006 <https://www.ypes.gr/el/dimotikes-kai-perifereiakes-ekloges/apotelesmata-dimotikon-nomarchiakon-eklogon> (έγινε πρόσβαση 30/07/2020).

²¹ Στον δεύτερο γύρο εκλογών ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α προσέλαυσε το 26,89 % των ψηφοφόρων. Βουλή των Ελλήνων, Εκλογικά Αποτελέσματα, Βουλευτικές Εκλογές 17/06/2012 <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Ekloges/Eklogika-apotelesmata-New/#IE> (έγινε πρόσβαση 01/08/2020).

«δικομματικό σύστημα» και αυτό οφείλεται στο ότι ΝΔ και ΠΑΣΟΚ συγκέντρωναν το μεγαλύτερο ποσοστό των ψηφοφόρων(Παππάς,2001).

Ο κόσμος θέλησε να δώσει την ευκαιρία σε ένα νέο κόμμα που εκπροσωπούταν από έναν διαφορετικό αρχηγό (συγκριτικά με τους υπόλοιπους) να αναλάβει την θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Ο λόγος του Τσίπρα ήταν ιδιαίτερα επικριτικός και αυστηρός προς τις προηγούμενες κυβερνήσεις καθώς απέδιδε ευθύνη για την κατάσταση της χώρας με τα μνημόνια σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α στόχευε να προσελκύσει όσο το δυνατόν περισσότερους ψηφοφόρους, όπως άλλωστε συμβαίνει σε κάθε πολιτικό κόμμα λαϊκιστικό ή μη. Αξίζει να αναφερθεί, πως στην προεκλογική ομιλία του ΣΥ.ΡΙΖ.Α χρησιμοποιήθηκε σχεδόν πενήντα φορές η λέξη λαός. Ένα βασικό στοιχείο της στρατηγικής που ακολούθησε ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α ήταν πως μέσα στην πολιτική ατζέντα του επέλεξε αιτήματα που είχε ανάγκη να ακούσει ο λαός(Spourdarakis,2014:355). Ενδεικτικά μερικά από αυτά ήταν η αύξηση φορολογίας στις μεγάλες επιχειρήσεις, το τέλος των μνημονίων κ.α. Έκανε χρήση του σχήματος «εμείς» και «αυτοί» για να μπορέσει να εισάγει τα παραπάνω αιτήματα έναντι της ελίτ σε εσωτερικό και εξωτερικό επίπεδο(Stavrakakis and Katsambekis,2017:7).

Το λεξιλόγιο ήταν προσεγμένο χωρίς όμως να χρησιμοποιεί εξεζητημένο λόγο για να μπορεί να γίνεται κατανοητός από όλους. Κατά κάποιον τρόπο «κινούσε τα νήματα του λαού» που είχαν απαρχή την μνήμη, το συναίσθημα και την αξιοπρέπεια έναντι των προηγούμενων πολιτικών. Φράση η οποία επιβεβαιώνει την παραπάνω θέση είναι *«ή εμείς ή αυτοί, μαζί μπορούμε να τους ανατρέψουμε»*. Τα μανιχαϊστικά στοιχεία είναι φανερά από την διάκριση που γίνεται καθώς επίσης η χρήση ‘α πληθυντικού προσώπου ενισχύει την λαϊκιστική τακτική που υιοθέτησε ο Τσίπρας.

Ένα εύλογο ερώτημα που γεννιέται στον καθένα είναι τι εννοείται ως λαός από τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Στην προεκλογική ομιλία γίνεται ξεκάθαρο πως σαν λαό αντιλαμβάνεται ένα σύνολο από πολίτες, οι οποίοι αν και διαφέρουν μεταξύ τους (πχ ηλικιωμένοι- νέοι) έχουν όλοι κάτι κοινό, την δυσαρέσκεια τους προς τις πολιτικές των μνημονίων που ακολουθήθηκαν από προηγούμενες κυβερνήσεις. Κάτι ακόμα που έχει κοινό ο λαός για τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α είναι η ελπίδα για ένα καλύτερο αύριο. Στην λαϊκιστική τακτική του κόμματος δημιουργείται μια ταυτότητα που μέχρι τότε απουσίαζε από την ελληνική πολιτική σκηνή, βασισμένη σε γνωρίσματα του έθνους «οι μη

προνομιούχο». Στην λαϊκιστική τακτική που ακολούθησε ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α, ο λαός φαίνεται να είναι το υποκείμενο υπό δημοκρατικό πρίσμα που βάση αυτού θα επέλθει η ριζική αλλαγή στην πορεία της πολιτικής στην Ελλάδα. Άλλωστε, αξίζει να αναφερθεί πως ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α είναι το κόμμα που «αγκάλιασε» τις μειονότητες είτε όσον αφορά την καταγωγή είτε τον σεξουαλικό προσανατολισμό του κάθε πολίτη. Δηλαδή, ο Τσίπρας προσπάθησε να προσελκύσει ομάδες ατόμων που μέχρι τότε βρισκόντουσαν στο περιθώριο κερδίζοντας με αυτόν τον τρόπο την εύνοια τους και κατά συνέπεια υψηλότερο ποσοστό ψηφοφόρων να τάσσεται υπέρ του.

Στο πρόσωπο του, ο λαός έβλεπε ένα άνθρωπο που έχει έρθει για ανατρέψει την υπάρχουσα κατάσταση με μανιχαϊστικές τάσεις. Σημαντική είναι η δήλωση του «*εμείς δεν θα σας προδώσουμε ποτέ*» ο λαός όντας απογοητευμένος, φοβισμένος λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στο πρόσωπο του Τσίπρα βρήκε μια σανίδα σωτηρίας, ώστε να «πιαστεί» και να μπορέσει να επιβιώσει και να βγει νικητής στην ακανθώδη περίοδο που διένυε.

Επιπροσθέτως, έκανε λόγο για «ξεπούλημα της χώρας» από τις προηγούμενες κυβερνήσεις και πως ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α θα λειτουργήσει ως εθνοσωτήρας και δεν θα επιτρέψει να συμβεί κάτι τέτοιο. Σύμφωνα με τον Mudde, ο Τσίπρας χρησιμοποίησε ως άμυνα του την επίθεση, επικρίνοντας την ανηθικότητα άλλων πολιτικών ελίτ(2016:74). Το γεγονός πως στο ενδυματολογικό κομμάτι απουσίαζε η γραβάτα τον έκανε αμέσως να ξεχωρίσει από το συγκεκριμένο καλούπι ενδυμασίας που υιοθετούν όλοι οι πολιτικοί. Έδειχνε πως πάει κόντρα στο κατεστημένο και ότι ανήκει στον λαό καθώς θεωρεί τον εαυτό του κομμάτι του.

3.3 Η λαϊκιστική πορεία του ΣΥ.ΡΙΖ.Α προς την ανάληψη εξουσίας (2015)

Η τάση του λαϊκισμού στη Ευρώπη του 21^{ου} αιώνα επιβεβαιώνεται κατά ένα μεγάλο βαθμό από την ύπαρξη και την ολοένα αυξανόμενη δυναμική λαϊκιστικών κομμάτων(Mudde,2017:11). Παραδείγματα που επαληθεύουν την παραπάνω θέση, είναι η εγκαθίδρυση των Podemos στην Ισπανία και του ΣΥ.ΡΙΖ.Α στην Ελλάδα.

Στις 25 Ιανουαρίου του 2015, μια νέα μέρα για την πολιτική ξημέρωσε στην Ελλάδα. Ήταν η πρώτη φορά που ένα αριστερό κόμμα βρέθηκε στην εξουσία και σχημάτισε κυβέρνηση με διαφορά σχεδόν δέκα ποσοστιαίων μονάδων με το δεύτερο κόμμα²². Η νίκη του ΣΥ.ΡΙΖ.Α ίσως οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό τόσο στην κατάσταση που επικρατούσε λόγω των μνημονίων όσο και στην λαϊκιστική ρητορική που ασκούσε ο αρχηγός του κόμματος.

Ένας ακόμη βασικός λόγος για την εμπιστοσύνη των πολιτών στην πολιτική φιγούρα του Τσίπρα, ήταν η φράση «*θα σκίσουμε τα μνημόνια*». Αν και μεταγενέστερα ο ίδιος αρνήθηκε ότι είχε υποστηρίξει κάτι τέτοιο, το οπτικοακουστικό υλικό στο διαδίκτυο αντικρούει τους ισχυρισμούς του Τσίπρα, λειτουργώντας κατά ένα βαθμό ως μέσω νομιμοποίησης του λαού που «έπεσε στη παγίδα». Μια τέτοια φράση, υποδήλωνε πως με τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α στην εξουσία ο λαός θα «αναπνεύσει» από την παραχώδη περίοδο που διένυε και αυτό ακριβώς όπως δείχνει το πλήρωμα του χρόνου εκμεταλλεύτηκε ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α., την ανάγκη για ένα καλύτερο και πιο «καθαρό» μέλλον.

Κατά την διάρκεια των προγραμματικών δηλώσεων, ο αρχηγός του ΣΥ.ΡΙΖ.Α προέβη στην ανακοίνωση των θέσεων του κόμματος καθώς και τις αλλαγές που θα επιφέρει όντας στην εξουσία. Μεταξύ άλλων, οι βασικοί στόχοι ήταν η επαναφορά της λαϊκής κυριαρχίας, η ισότητα της Ελλάδας μεταξύ των υπόλοιπων χωρών της Ευρώπης και η καταπολέμηση της κρίσης που επικρατούσε στην χώρα. Οι προγραμματικές δηλώσεις του ΣΥ.ΡΙΖ.Α θεωρήθηκαν ιδιαίτερα λαϊκιστικές, διότι ανέφερε «*είμαστε σάρκα από την σάρκα του λαού*». Με μια τέτοια δήλωση, έδινε στον λαό το μήνυμα πως είναι ένα κομμάτι του λαού και πως με την στήριξη του θα αναδυθεί γιατί είναι ο αφρός της πατρίδας και ο αφρός βγαίνει πάντα στην επιφάνεια αφήνοντας στον πάτο το κατακάθι (ολιγαρχία).

Επίσης, αναφέρθηκε στο Σύνταγμα της Ελλάδας που ως θεμέλιο έχει τον λαό λέγοντας πως «*είμαστε κάθε λέξη του Συντάγματος*» δίνοντας στον λαό την αίσθηση πως ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α είναι το κόμμα που μιλάει στο όνομα του λαού. Με το παραπάνω αφήφησε όλους τους κινδυνολόγους που υπάρχουν καθώς έδειξε ότι ο ίδιος είναι

²² Ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α προσέλκυσε το 36,34 % των ψηφοφόρων και η Ν.Δ 27,81 %, Βουλή των Ελλήνων, Εκλογικά Αποτελέσματα 25/01/2015 <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Ekloges/Eklogika-apotelesmata-New/#IE> (έγινε πρόσβαση 03/08/2020).

έτοιμος να δώσει την μάχη και να κερδίσει υπηρετώντας τον λαό, δίνοντας υπόσχεση για ένα μέλλον που δεν θα θυμίζει σε τίποτα τις προηγούμενες κυβερνήσεις στη χώρα.

Την πλειοψηφία των φορών οι προσπάθειες του Τσίπρα για συνεννόηση με την Ε.Ε για τις διαπραγματεύσεις με τους δανειστές δεν κατέληγε πουθενά. Μόλις έξι μήνες μετά την εκλογή του ως πρωθυπουργό της χώρας κάλεσε τον λαό να αποφασίσει εάν αποδέχεται ή όχι το σχέδιο συμφωνίας των θεσμικών οργάνων της Ε.Ε όσον αφορά την οικονομική διαχείριση του χρέους που ήδη υπήρχε στην Ελλάδα μέσω δημοψηφίσματος. Αν και ο λαός υπερψήφισε την απόρριψη του παραπάνω σχεδίου, εν τέλει η αποδοχή της δανειακής σύμβασης πραγματοποιήθηκε²³. Την ίδια περίοδο η κυβέρνηση ΣΥ.ΡΙΖ.Α καλεί τον λαό για τρίτη φορά μέσα στο ίδιο έτος να δώσει την ψήφο εμπιστοσύνης του ανανεώνοντας μια συμφωνία θεμελιωμένη σε νέες βάσεις με τον λαό. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους σχηματίστηκε η κυβέρνηση ΣΥ.ΡΙΖ.Α σε συνεργασία με τους ΑΝΕΛ(Πανταζόπουλος,2016).

3.4 Οι πρακτικές λαϊκισμού του ΣΥ.ΡΙΖ.Α

Το λαϊκιστικό μοτίβο που είχε ενστερνιστεί ο Τσίπρας στον πολιτικό του λόγο δεν θυμίζει τις προηγούμενες κυβερνήσεις (τουλάχιστον όχι τις σύγχρονες). Με εκλεπτυσμένο τρόπο χειρίστηκε λέξεις και φράσεις με σκοπό να περάσει στην αξιωματική αντιπολίτευση και μετέπειτα στην εξουσία. Σε ομιλία του ΣΥ.ΡΙΖ.Α στην Μυτιλήνη που πραγματοποιήθηκε στις 2 Μάιου 2014, ο Τσίπρας αναφέρθηκε στο ευαίσθητο κομμάτι της ελληνικής οικονομίας σε συνάρτηση με την παγκόσμια οικονομική κρίση που είχε κάνει την εμφάνιση της ήδη από το 2008 και πως αυτή φαίνεται να βρίσκεται στα χέρια ξένων κέντρων αποφάσεων και ιδίως της Γερμανίας.

Χαρακτηριστικά ανέφερε «*go back Κυρία Μέρκελ....go back Κύριοι της Τρόικας*», δηλαδή γυρίστε πίσω Κυρία Μέρκελ.... γυρίστε πίσω Κύριοι της Τρόικας και «*η Ελλάδα δεν είναι πειραματόζωο*». Με στόμφο μίλησε στο όνομα του λαού και έκανε σαφές πως με τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α στην θέση της εξουσίας δεν πρόκειται να υπάρξει ανοχή

²³ Στις 13 Ιουλίου 2015 υπογράφηκε το «Τρίτο μνημόνιο» για την Ελλάδα.

για μετατροπή του λαού από «ελεύθερο» σε ένα μαζικό σύνολο που δεν θα έχει την δυνατότητα να ακουστεί η φωνή του. Και ενώ αρχικά ο λόγος του ήταν επικριτικός και αυστηρός τόσο προς τις προηγούμενες κυβερνήσεις της χώρας όσο και προς τους ξένους δανειστές με τον καιρό φάνηκε πως έκανε μια στροφή 180 μοιρών σε όσα ο ίδιος υποστήριζε. Η τακτική λαϊκισμού που ακολούθησε ο Τσίπρας είχε ως βασικό θεμέλιο την κόντρα προς την ελίτ τόσο εντός της Ελλάδας όσο και εκτός (Ε.Ε). Με αυτόν τον τρόπο αναζωπυρώθηκε η διάκριση σε «εμείς» και «αυτοί». Σε πολιτικό υπόβαθρο μπορεί η παραπάνω διάκριση να αναδιατυπωθεί ως «φίλος» που στην παρούσα περίπτωση είναι ο ελληνικός λαός και ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α και «εχθρός» που είναι οι πολιτικές ελίτ της Ελλάδας και της Ε.Ε(C.Schmitt,2009:60). Παράδειγμα που επαληθεύει την παραπάνω άποψη: *«Στις 6 Μαΐου... αλλαγή στην Ευρώπη και «Αυτό φοβάται η κυρία Μέρκελ... και την ίδια».* Σε ομιλίες του τόνιζε πως *«εμείς θα βαράμε το νταούλι, εμείς θα παίζουμε το ζουρνά».* Με αυτά του τα λόγια, έκανε επίκληση στο συναίσθημα του αγνού λαού καθώς τους ανέφερε οικεία πράγματα λόγω κουλτούρας δίνοντας τους περισσότερη ώθηση, με σκοπό να υλοποιηθεί το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Με αυτή τη φράση, ήθελε να τονίσει πως με τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α στην εξουσία η Ελλάδα δεν θα έχει ανάγκη τους Ευρωπαίους δανειστές της και ότι θα μπορέσει να σταθεί ξανά στα πόδια του ο κάθε πολίτης.

Σύμφωνα με τον Stavrakakis και τον Katsambekis, τα προεκλογικά σύνθηματα που κυκλοφορούσαν ήδη από όταν ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α βρισκόταν στην δυνητική θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης είχαν επαναστατικό ύφος. Για παράδειγμα *«ο λαός μπορεί τα πάντα, ψηφίζουμε ΣΥ.ΡΙΖ.Α».* Ένα τέτοιο σύνθημα έδινε στον λαό την αίσθηση πως με τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α και τον Τσίπρα στην εξουσία οι αποφάσεις θα λαμβάνονται από τον ίδιο τον λαό και πως το κόμμα του λαού είναι ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Ακόμη, εξαιτίας της δύσκολης περιόδου για την Ελλάδα λόγω των μνημονίων ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α προώθησε ένα ακόμη σύνθημα θεμελιωμένο στις ψυχές των Ελλήνων *«αποφάσισαν χωρίς εμάς, προχωράμε χωρίς αυτούς».* Με αυτόν τον τρόπο, γίνεται εύκολα αντιληπτός ο διαχωρισμός με μανιχαϊστικά στοιχεία και πως στη θέση του εχθρού κατατάσσει το κατεστημένο καθώς και ότι ο Τσίπρας επιθυμούσε να περάσει την εικόνα πως είναι ο άνθρωπος που ήρθε για να σώσει την τιμή, την ηθική και τις ζωές όλων των Ελλήνων αφήνοντας στο παρελθόν όλους όσους λάσπωσαν και ατίμασαν την χώρα(2014:129-131).Η χρήση α' πληθυντικού προσώπου λειτούργησε ως προμήνυμα ότι ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α ήρθε για να αλλάξει τους κανόνες πολιτικής. Άρα, η

απελπισία του κόσμου με την κατάσταση που προϋπήρχε έδωσε στον ΣΥ.ΡΙΖ.Α την ευκαιρία να δημιουργήσει μια ομάδα ανθρώπων που τάχθηκε ενάντια στη καθεσθηκία τάξη.

Ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α είναι το κόμμα που από τα πρώτα του βήματα στην πολιτική έδειξε να λειτουργεί ως *ασπίδα* για ομάδες ατόμων που βρισκόταν στο περιθώριο, όπως τους μετανάστες και τους ομοφυλόφιλους. Πιο συγκεκριμένα, λίγο πριν την ολοκλήρωση ενός έτους στην εξουσία στις 22 Δεκεμβρίου 2015 ο Τσίπρας από το βήμα της Βουλής ζήτησε συγγνώμη από τους ομοφυλόφιλους τονίζοντας πως *«συγκριτικά με άλλες χώρες της Ευρώπης τόσα χρόνια στερούταν δικαιώματα»*. Η λαϊκιστική ρητορική του Τσίπρα, προσπαθούσε να σκιαγραφήσει τις επιθυμίες της μειονότητας των ομοφυλόφιλων με χαρακτηριστικό παράδειγμα την υπερψήφιση του συμφώνου συμβίωσης για άτομα του ίδιου φύλου στην Ελλάδα²⁴.

Στην επετειακή ομιλία για τον έναν χρόνο κυβέρνησης ΣΥ.ΡΙΖ.Α, ο Τσίπρας με την λαϊκιστική δυναμική που τον διακατέχει και με επιτηδευμένο τρόπο εκφοράς λόγου ανέφερε *«εμείς ήρθαμε για να καταργήσουμε προνόμια και να περάσουμε την εξουσία εκεί από όπου πηγάζει, δηλαδή στον ελληνικό λαό»*. Γενικά, υπάρχει μια αοριστία στο μανιχαϊστικό σχήμα καλού και κακού και στον λαϊκιστικό λόγο του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Ο Τσίπρας διατυπώνει την θεωρία ενός μυστικού σχεδίου που υλοποιείται κρυφά από μια ομάδα ατόμων που σύμφωνα με αυτήν *«τις κυβερνήσεις σε αυτόν τον τόπο τις ανεβάζει και τις κατεβάζει ο λαός, όχι τα παράκεντρα εξουσίας»*.

Ο λαός επειδή είναι αγνός και ανήμπορος για το τι μέλλει γενέσθαι στα σκληρά παιχνίδια εξουσίας -ιδίως σε περιόδους οικονομικής κρίσης- χρειάζεται η εμφάνιση ενός ανθρώπου (Τσίπρα) να τους δείξει το «σωστό» δρόμο έτσι ώστε να ανακτήσουν την δύναμη που τους είχαν υφαρπάξει. Ίσως τελικά αυτός να είναι και ένας από τους πιο ουσιώδεις λόγους που ο Τσίπρας απευθύνεται συνεχώς στον λαό ως ένα μαζικό σύνολο. Με εκλαϊκευμένο τρόπο προσπαθεί να σκιαγραφήσει «τα θέλω», τα ιδανικά και «τα πιστεύω» του λαού. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην προγονική κουλτούρα, στην

²⁴ Νόμος 4356/2015 ΦΕΚ 181/Α/24-12-2015, Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις. Ανάκτηση από <https://www.e-nomothesia.gr/oikogeneia/nomos-4356-2015.html> (πρόσβαση 13 Αυγούστου 2020).

ιστορία και πάνω από όλα στην αξιοπρέπεια του ελληνικού λαού τονίζοντας πως «δεν πρόκειται να διαπραγματευτούμε την ιστορία μας».

Ο λόγος του ΣΥ.ΡΙΖ.Α περιείχε μαρξιστικά στοιχεία όσον αφορά την γλώσσα και το ύφος που χρησιμοποιούσε προς το κεφάλαιο και τον καπιταλισμό. Γινόταν ευδιάκριτη η αντιπαράθεση προς την ελίτ και η υπεράσπιση προς τους «μη προνομιούχους». Αξίζει να διασαφηνιστεί, πως ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α δεν έκανε αναφορά στο προλεταριάτο και ούτε είχε κάποιον επαναστατικό προσανατολισμό. Στην συνέχεια όμως και συγκεκριμένα από το 2015, αυτό που έγινε έκδηλο ήταν πως από υποκείμενο πολιτικής εξουσίας ο λαός θυσιάστηκε στον βωμό εκλογικών αποτελεσμάτων, σαν άλλον ένα χαρακτήρα από τραγωδία του Ευριπίδη.

3.5 Η αποδυνάμωση του λαϊκιστικού λόγου του Τσίπρα

Η αρνητική πλευρά του λαϊκισμού που ασκήθηκε από τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α όπως διατυπώθηκε από τον Mudde, αφορούσε κυρίως πως ήταν βασισμένος στη λαϊκιστική ρητορική και ότι δεν δίσταζε να κατηγορήσει τους πολιτικούς αντιπάλους πως ευθύνονται για εθνική προδοσία. Ακόμη, στους τελευταίους έδινε έμμεσα τον χαρακτηρισμό του «εχθρού» για την χώρα(2016:51). Το 2019 ο Τσίπρας ως πολιτικό του αντίπαλο είχε να αντιμετωπίσει τον Κυριάκο Μητσοτάκη²⁵. Έτσι, οι αρχηγοί κομμάτων που συμμετείχαν στις εκλογές ξεκίνησαν να βγάζουν τους προεκλογικούς τους λόγους για να γνωστοποιήσουν τις θέσεις του κόμματος που αντιπροσώπευαν.

Μεταξύ άλλων, στην κεντρική προεκλογική ομιλία του ΣΥ.ΡΙΖ.Α, ο Τσίπρας από τα πρώτα κιόλας λεπτά ξεκίνησε να καταλογίζει ευθύνη για την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας σε προηγούμενες κυβερνήσεις. Ο λόγος του ήταν εκρηκτικός με έντονο στόμφο και κυριάρχησαν συνθήματα όπως «πρώτα η ζωή μας» και «όλοι μαζί ενωμένοι για την μεγαλύτερη ανατροπή στην ιστορία». Έθιξε ζητήματα όπως την ανεργία των νέων που είναι ένα φαινόμενο που αυξάνεται συνεχώς, με σκοπό την

²⁵ Ο Κυριάκος Μητσοτάκης είναι γιός του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη (πρώην Πρωθυπουργού της Ελλάδας).

κινητοποίηση τους να κάνουν την «σωστή» επιλογή και να ψηφίσουν τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α²⁶.

Στην αντίστοιχη προεκλογική ομιλία της Ν.Δ, ο Μητσοτάκης τόνισε πως από την στιγμή που εκλέχθηκε πρόεδρος της Ν.Δ «έδωσε μια υπόσχεση και την τήρησε» να ανανεώσει την παράταξη που εκπροσωπεί. Μια τέτοια δήλωση που ανακοινώθηκε από τον πρόεδρο τη ΝΔ είχε δύο πτυχές. Από την μια πλευρά αναδείκνυε την Ν.Δ ως το κόμμα που δεν παραπλανεί τον λαό αλλά του δείχνει την πραγματικότητα όσο σκληρή κι αν είναι και πως έχει σκοπό να διορθώσει την κατάσταση μετά τα παραγμένα χρόνια των μνημονίων, όπως ανέφερε ο Μητσοτάκης «ένα συμβόλαιο αλήθειας». Από την άλλη, τους υπενθύμιζε πως κι άλλοι πολιτικοί είχαν δώσει υποσχέσεις στο παρελθόν χωρίς εν τέλει να τις υλοποιήσουν. Οι κάλπες ανέδειξαν ως νικητήριο κόμμα την Ν.Δ και τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α ως αξιωματική αντιπολίτευση²⁷.

²⁶ Η μετανάστευση νέων ανθρώπων που έχουν σπουδάσει σε χώρες του εξωτερικού, ονομάζεται brain drain.

²⁷ Η Ν.Δ συγκέντρωσε το 39,85 % ενώ ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α το 31,53 %. Βουλή των Ελλήνων, Εκλογική Αναμέτρηση 7/7/2019 <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Ekloges/Eklogika-apotelesmata-New/#%CE%99%CE%97> (έγινε πρόσβαση 07.08.2020).

Κεφάλαιο 4

Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο πραγματοποιείται μια συγκριτική μελέτη του ΠΑΣΟΚ και του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Στο πρώτο μέρος, αναλύονται βασικά σημεία από τις προεκλογικές ομιλίες των προαναφερθέντων κομμάτων πριν τις εκλογές που τους ανέδειξαν ως αξιωματική αντιπολίτευση. Τόσο από το ΠΑΣΟΚ όσο και από τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α παρατηρείται έντονη αντιπαράθεση προς τις προηγούμενες κυβερνήσεις και τα ξένα κέντρα αποφάσεων. Ακολουθώντας, γίνεται σύγκριση των προεκλογικών λόγων που ανέδειξαν το ΠΑΣΟΚ και τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α ως κυβέρνηση. Ξεχωριστή αναφορά γίνεται στην προσέγγιση συγκεκριμένων ομάδων του λαού όπως οι γυναίκες για το ΠΑΣΟΚ και οι ομοφυλόφιλοι για τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α που μέχρι τότε δεν απολάμβαναν πλήρη δικαιώματα. Η συγκεκριμένη λαϊκιστική τακτική κρίνεται αρκετά έξυπνη αν αναλογιστεί κανείς πως με αυτόν τον τρόπο και τα δύο κόμματα κέρδισαν περισσότερους ψηφοφόρους με το μέρος τους.

Σε επόμενο υποκεφάλαιο, επιχειρείται μια προσπάθεια ανάλυσης των ενδυματολογικών επιλογών του Παπανδρέου και του Τσίπρα και πως αυτές συνδυάζονται με την τακτική του λαϊκισμού. Στην συνέχεια δίνεται έμφαση στα συνθήματα των κομμάτων και πως αυτά λειτούργησαν ως μέσω αφύπνισης για τον ελληνικό λαό κάνοντας έκδηλο τον διαχωρισμό της κοινωνίας σε «εμείς» και «αυτούς». Τέλος, ως κοινό σημείο υπογραμμίζεται η δημιουργία της ομάδας των «μη προνομιούχων» και η εχθρότητα προς την ΕΟΚ (Παπανδρέου) και την ΕΕ (Τσίπρας) καθώς ο λαός σύμφωνα με τους ίδιους θα πρέπει να είναι αυτός που θα αποφασίζει για τα τεκταινόμενα της χώρας, το κυβερνών κόμμα να είναι η φωνή του λαού και όχι κάποιος τρίτος.

4.1 Σύγκριση προεκλογικών λόγων ΠΑΣΟΚ-ΣΥ.ΡΙΖ.Α (αξιωματική αντιπολίτευση)

Ο Α.Παπανδρέου στην προεκλογική του ομιλία πριν τις εκλογές του 1977, έδωσε έμφαση στις πιο νεαρές ηλικίες. Προσπάθησε να στοχεύσει εκεί που μέχρι τότε δεν είχαν προσεγγίσει (τουλάχιστον όχι στον ίδιο βαθμό) τα υπόλοιπα κόμματα. Χρησιμοποίησε απλό λεξιλόγιο το οποίο μπορούσε να γίνει κατανοητό από όλους όσους τον παρακολουθούσαν. Το ηχώχρωμα και το μέταλλο της φωνής του σε συνδυασμό με τα συνθήματα που προωθούσε όπως αλλαγή, κατάφεραν να ξεσηκώσουν ένα μεγάλο μέρος των ψηφοφόρων να ταχθούν υπέρ του. Στην ίδια λογική της έντονης συναισθηματικής φόρτισης βάδισε και ο Τσίπρας. Χρησιμοποίησε λεξιλόγιο απλουστευμένο με έντονο το στοιχείο της μεταφοράς και της παρομοίωσης που όπως στον Α.Παπανδρέου έτσι και στον Τσίπρα λειτουργούσε σαν μια ιστορική αφήγηση για να πετύχουν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, τον σχηματισμό κυβέρνησης.

Ο Α.Παπανδρέου έκανε ξεχωριστή μνεία στα γεγονότα της Κύπρου και καταλόγισε ευθύνες σε όσους είχαν αναμειχθεί και ιδίως στην προηγούμενη κυβέρνηση (Καραμανλή) που σύμφωνα με τον ίδιο δεν έπραξε αυτό που έπρεπε. Ουσιαστικά έκανε αυτό που μεταγενέστερα σε βιβλίο του ο Mudde έχει ονομάσει ως *«άμυνα η ίδια η επίθεση με την άσκηση κριτικής στην ελίτ και σε άλλες κυβερνήσεις»*(2016:74). Ο ίδιος ήθελε και το γνωστοποίησε στον λαό, οι αποφάσεις να λαμβάνονται σε εθνικό επίπεδο από όλους τους πολίτες καθώς πρόκειται για πράγματα που αφορούν πρώτα το εσωτερικό της χώρας και μετέπειτα την όποια εξωτερική πολιτική.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και ο Τσίπρας, κάνοντας νύξη στις προηγούμενες κυβερνήσεις δίνοντας στον λαό να καταλάβει το μανιχαϊστικό σχήμα που ο ίδιος κατέστησε ως έκδηλο. Από την μια, ο καλός λαός που τόσα χρόνια είναι θύμα κι από την άλλη οι «κακοί» πολιτικοί που είναι οι θύτες. Χαρακτηριστικά ανέφερε πως *«οδήγησαν τον λαό στην καταστροφή»* και πως *«είχαν σημαία τους το ψέμα»*. Προσπάθησε να δώσει στον λαό την αίσθηση ότι με τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α δεν θα συμβεί κάτι αντίστοιχο καθώς δίνει υπόσχεση (την οποία την ενισχύει συναισθηματικά)

επισημαίνοντας πως «σας κοιτάω στα μάτια». Θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε τον λόγο του Τσίπρα ως μια κατάθεση ψυχής προς τον ελληνικό λαό, διότι με επιχειρήματα και με προσεχτικό λεξιλόγιο αναφέρθηκε στην προδοσία που έχουν υποστεί (κάνοντας χρήση α' πληθυντικού) με τα μνημόνια. Υποσχέθηκε στον λαό πως τα μνημόνια θα ανήκουν στο παρελθόν με το που αναλάβει τα ηνία της χώρας ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α.

Αξίζει να αναφερθεί πως πριν κατακτήσει την θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α επέλεξε μια ημερομηνία ανεξίτηλα χαραγμένη σε καρδιά και μυαλό πολλών Ελλήνων για την πρώτη πανελλήνια συντονιστική επιτροπή του κόμματος. Συγκεκριμένα, η ομιλία αυτή έλαβε χώρα στις 3 Σεπτεμβρίου 2011 την ημερομηνία δηλαδή που ήταν η επέτειος της ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ(Pantazopoulos,2016:204). Η επιλογή δεν ήταν τυχαία καθώς εκείνη την περίοδο ο Τσίπρας προσπαθούσε να κερδίσει με το μέρος του περισσότερους ψηφοφόρους, ώστε να «συντρίψει» στις επόμενες εκλογές του 2012 το μέχρι τότε διπολικό σύστημα ΠΑΣΟΚ-ΝΔ. Εκ του αποτελέσματος, αυτή του η λαϊκιστική κίνηση κρίνεται πετυχημένη αν αναλογιστεί κανείς πως κατάφερε να κερδίσει την θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

4.2 Σύγκριση προεκλογικών λόγων ΠΑΣΟΚ-ΣΥ.ΡΙΖ.Α (κυβέρνηση)

Μέσα σε επτά χρόνια ζωής το ΠΑΣΟΚ είχε καταφέρει να προσελκύσει ένα μεγάλο μέρος ψηφοφόρων κι αυτό φάνηκε από την απήχηση που είχε από τον κόσμο. Ο Α.Παπανδρέου επισήμανε τις βασικές διαφορές που είχε το ΠΑΣΟΚ από τις προηγούμενες κυβερνήσεις τονίζοντας μεταξύ άλλων την *αλλαγή* που θα έφερνε όντας κυβέρνηση. Αναφέρθηκε στον λαό με τρεις διαφορετικούς τρόπους. Πρώτον, με την γενικευμένη κατηγορία των «μη προνομιούχων», δεύτερον «στα νιάτα της Ελλάδας» υπογραμμίζοντας το στοιχείο του έθνους και τρίτον «στα περήφανα γηραιά» κάνοντας σαφές πως το ΠΑΣΟΚ σέβεται την ιστορία και πάνω από όλα τους ανθρώπους. Αυτό που ο Α.Παπανδρέου επιθυμούσε και κατά έναν βαθμό το πέτυχε δεδομένου ότι πρόκειται για ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα

λαϊκισμού της Ευρώπης του 20^{ου} αιώνα, ήταν να περάσει το μήνυμα στον λαό πως το ΠΑΣΟΚ είναι για όλους.

Ο Τσίπρας στην κεντρική προεκλογική ομιλία το 2015 τόνισε πως οι εκλογές θα λειτουργήσουν ως τιμωρία προς όσους πρόδωσαν την Ελλάδα. Έκανε λόγο για έναν επερχόμενο θρίαμβο που μαζί με τον λαό «θα σηκώσουν τον ήλιο πάνω από την πατρίδα». Η χρήση της συγκεκριμένης λέξης χρησιμοποιείται συμβολικά, προκύπτει όμως η εξής παρατήρηση: ήλιος ήταν το σύμβολο το ΠΑΣΟΚ. Ακόμη, προσφωνεί τον λαό ως ανθρώπους του μόχθου και της εργασίας όπως έκανε και ο Α.Παπανδρέου μόνο που για να ακριβολογούμε, ο τελευταίος έλεγε άνθρωποι της πάλης και του μόχθου. Με τα παραπάνω, γίνεται αντιληπτό πως ο Τσίπρας ακολούθησε τα χνάρια στρατηγικής που είχε χαράξει νωρίτερα ο Α.Παπανδρέου, όσον αφορά το ύφος του τελευταίου και κατά κάποιον τρόπο μιμήθηκε λαϊκιστικές τακτικές που όπως έδειξε ο χρόνος ήταν πετυχημένες αν αναλογιστούμε την απήχηση του ΠΑΣΟΚ την δεκαετία του 1980. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που ενισχύει ακόμη περισσότερο την παραπάνω άποψη είναι ένα τραγούδι του Λοΐζου με τίτλο *καλημέρα ήλιε*. Αν και το τραγούδι αυτό δεν ήταν ο ύμνος του κινήματος, ο λαός ταύτιζε τους στίχους με τις αντιλήψεις και τις ιδέες που προωθούσε το ΠΑΣΟΚ. Συγκεκριμένα, στο τραγούδι αναφέρεται η φράση «με το νταούλι και με το ζουρνά» που μερικές δεκαετίες αργότερα τα ίδια λόγια χρησιμοποιήθηκαν ως σύνθημα από τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Ο Α.Παπανδρέου είχε δείξει την αρνητική στάση του απέναντι στα ξένα κέντρα αποφάσεων. Ο ίδιος επιδίωκε εθνική ανεξαρτησία, ώστε κάθε έλληνας να είναι κυρίαρχος του εαυτού του κι όχι υπόδουλος κάποιας ξένης χώρας. Αντίστοιχα, ο Τσίπρας κράτησε την ίδια αρνητική στάση προς τους «έξω» που σύμφωνα με τον ίδιο ήταν απειλή προς τον λαό. Οι πολίτες στο συγκεκριμένο τραγούδι έκαναν μια απλοϊκή ερμηνεία των στίχων και συσχέτιση των όσων έλεγε ο Α.Παπανδρέου. Αξίζει να προστεθεί πως ο τίτλος του τραγουδιού είχε άμεση συνάφεια με το σύμβολο του κινήματος.

Κάτι παρόμοιο συνέβη και με την περίπτωση ΣΥ.ΡΙΖ.Α, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η χρήση της παραπάνω φράσης δεν ήταν τυχαία καθώς ο Τσίπρας φαίνεται να βάδισε πάνω σε πετυχημένα λαϊκιστικά μοτίβα του παρελθόντος με σκοπό την ανάληψη και μετέπειτα διατήρηση του κόμματος και κατά συνέπεια του ίδιου στην εξουσία. Πιθανολογούμε πως η συγκεκριμένη στρατηγική του Τσίπρα ήταν σκόπιμη για να

θυμίσει το ΠΑΣΟΚ υπό ηγεσία Α.Παπανδρέου και να εμφανίζεται κατά έναν τρόπο ως η συνέχειά του.

Ο Α.Παπανδρέου έλεγε πως ο λαός θα είναι κυρίαρχος του εαυτού του και πως θα είναι αυτός που θα αποφασίζει για ζητήματα που τον αφορούν άμεσα. Χαρακτηριστικά ανέφερε «έξω οι βάσεις, έξω από την ΕΟΚ». Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και ο Τσίπρας λέγοντας πως αν ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α αναλάβει την εξουσία της Ελλάδας τότε θα σταματήσουν οι «έξωθεν εντολές». Επίσης, ο Α.Παπανδρέου ανέφερε πως ο ίδιος επιθυμούσε την ισότητα των δύο φύλων. Ήταν η πρώτη φορά που ένας πολιτικός εξύμνησε τις γυναίκες. Πιθανόν ο λόγος που έκανε κάτι τέτοιο να ήταν πως εκείνη την περίοδο στην ελληνική κοινωνία συντελούνταν αλλαγές (ανάπτυξη φεμινιστικού κινήματος). Εφόσον αλλαγή ήταν το βασικό σύνθημα του ΠΑΣΟΚ, προσπάθησε να συντονιστεί και να εκφράσει σε πολιτικό υπόβαθρο τις εξελίξεις αυτές έτσι ώστε να συμβαδίσει με τις εξελίξεις του τόπου αλλά και να καταστήσει το ΠΑΣΟΚ ως ένα μη συντηρητικό αλλά προοδευτικό κόμμα. Με αυτόν τον τρόπο, ένα μεγάλο μέρος από τις γυναίκες ψηφοφόρους βρήκε ως καταφύγιο το ΠΑΣΟΚ. Αντίστοιχα, ο Τσίπρας προσέγγισε ένα μέρος ψηφοφόρων που μέχρι τότε βρισκόταν κοινωνικά περιθωριοποιημένο, τους ομοφυλόφιλους. Παρατηρείται ότι και τα δύο κόμματα είχαν έντονα στοιχεία λαϊκισμού διότι και τα δύο πρόβαλαν τον εαυτό τους ως κομμάτι του λαού θέτοντας δηλαδή τον εαυτό τους στο «εμείς» κατασκευάζοντας και την αντικρουόμενη πλευρά «αυτού».

4.3 Από το ζιβάγκο του 1974 στην γραβάτα του 2009

Όταν πρωτοεμφανίστηκε στην κεντρική πολιτική σκηνή ο Α.Παπανδρέου και ανακοίνωσε την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ η ενδυματολογική του επιλογή είχε συζητηθεί αρκετά. Ενώ από το 1974 μέχρι σήμερα υπάρχει ένας συγκεκριμένος ενδυματολογικός άγραφος κανόνας για τους πολιτικούς να φοράνε κοστούμι και γραβάτα, ο Α.Παπανδρέου -που έδωσε πνοή στον όρο κατεστημένο- φάνηκε πως πήγε «κόντρα» σε αυτό. Κατά την διάρκεια της ανάγνωσης της ιδρυτικής διακήρυξης φορούσε ένα πουκάμισο ελαφρώς ανοιχτό στο επάνω μέρος με απουσία γραβάτας και

μια μαύρη δερμάτινη ζώνη. Γενικότερα, η επιλογή στο ενδυματολογικό κομμάτι από τον Α.Παπανδρέου γινόταν μεθοδικά διότι πραγματοποιούταν μια ερμηνεία για την θέση που κατέχει ένας πολιτικός σε σχέση με τους θεσμούς και με τον λαό. Αξίζει να αναφερθεί πως πολλές φορές ο ίδιος επέλεγε να φοράει ζιβάγκο αναδεικνύοντας την πιο χαλαρή πλευρά του. Έτσι με αυτό τον τρόπο μπόρεσε να δείξει στον λαό ότι δεν θα ακολουθήσει μονοπάτια πολιτικής τακτικής που άλλοι έχουν εισάγει στο παρελθόν. Η λαϊκιστική τακτική του Α.Παπανδρέου έδινε στον λαό να διαπιστώσει πως ο Α.Παπανδρέου είναι ένας απλός άνθρωπος, ένα κομμάτι του ίδιου του λαού κερδίζοντας την αμεσότητα και την εύνοια ενός μεγάλου μέρους των ψηφοφόρων.

Ένα παρόμοιο μοτίβο φαίνεται να ακολούθησε και ο Τσίπρας. Η απουσία γραβάτας είναι μια τακτική που έχει χαρακτηρίσει τον αρχηγό του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Το νεαρό της ηλικίας του (συγκριτικά με τους περισσότερους πολιτικούς σε υψηλά αξιώματα) σε συνδυασμό με την πιο καθημερινή διάθεση στο ενδυματολογικό κομμάτι, γρήγορα τον κατέστησαν έναν απλό και καθημερινό άνθρωπο της διπλανής πόρτας που δεν επέλεξε το καθιερωμένο καλούπι που υιοθετούν οι υπόλοιποι πολιτικοί. Με αυτόν τον τρόπο σε συνάρτηση με την λαϊκιστική ρητορική του, τον έκαναν να ξεχωρίσει από το 2009 και να περάσει το μήνυμα ότι πάει κόντρα στο κατεστημένο και πως είναι «εκεί» για υπερασπιστεί τον λαό, όντας και ο ίδιος κομμάτι του. Από την στιγμή που τόσο για τον Α.Παπανδρέου όσο και για τον Τσίπρα ο λαός θυμάται τα σύμβολα (όπως είναι η ενδυμασία) που χρησιμοποίησαν και οι δύο, τότε η λαϊκιστική τακτική τους στο τομέα αυτό μπορεί να χαρακτηριστεί ως πετυχημένη.

4.4 Τα λαϊκιστικά συνθήματα ΠΑΣΟΚ-ΣΥ.ΡΙΖ.Α

Τα συνθήματα για ένα κόμμα μπορούν να λειτουργήσουν ως μαγνήτης για την προσέλκυση ψηφοφόρων. Μέσω των συνθημάτων, γίνεται ξεκάθαρη προς τον λαό η θέση του εκάστοτε κόμματος (αν είναι πιο κοντά σε μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων κτλ). Έτσι συνέβη και με τα συνθήματα του ΠΑΣΟΚ και του ΣΥ.ΡΙΖ.Α αντίστοιχα.

Πιο αναλυτικά, το πιο γνωστό σύνθημα του ΠΑΣΟΚ ήταν «αλλαγή». Το συγκεκριμένο σύνθημα ταυτίστηκε με την προσμονή υλοποίησης αιτημάτων που θα ευχαριστούσαν όλους τους Έλληνες που μέχρι τότε αισθανόντουσαν ή ήταν στο περιθώριο (Λυρίντζης, 1990:59). Για αυτό το λόγο, η επιλογή ενός τέτοιου συνθήματος θεωρείται ως πετυχημένη λαϊκιστική τακτική του ΠΑΣΟΚ. Σύμφωνα με τον Παππά, η μέθοδος στην οποία «πάτησε» το ΠΑΣΟΚ ήταν αυτή του «πολωμένου λαϊκισμού» (2009:219-225) και για αυτό κατάφερε να προσελκύσει για τέσσερις συνεχόμενες εκλογικές αναμετρήσεις (1974, 1977, 1981 και 1985) νέους ψηφοφόρους.

Μια παρόμοια πρακτική λαϊκισμού ακολούθησε και ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Χρησιμοποίησε συνθήματα με στόχο την αφύπνιση του ελληνικού λαού υπογραμμίζοντας το μανιχαϊστικό σχήμα «εμείς» και «αυτοί». Ένα από τα χαρακτηριστικότερα συνθήματα που προωθήθηκαν από τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α ήταν «*ή εμείς ή αυτοί, μαζί μπορούμε να τους ανατρέψουμε*». Η χρήση α' πληθυντικού προσώπου σε συνδυασμό με τον διαχωρισμό σε «καλούς» και «κακούς» έστρεψε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού να ψηφίσει τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α κάνοντας στην άκρη το μέχρι τότε δικομματικό σύστημα. Το γεγονός ότι στις πρώτες εκλογές μετά την επανίδρυση του, ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α κατέκτησε την θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης σκιαγραφεί την αγανάκτηση του ελληνικού λαού με την τεταμένη κατάσταση που υπήρχε εξαιτίας των μνημονίων. Υπό αυτό το πρίσμα σε συνδυασμό με τις επόμενες εκλογές του 2015 που ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α σχημάτισε κυβέρνηση η τακτική του λαϊκισμού εκ του αποτελέσματος κρίνεται επιτυχημένη. Μια σημαντική λαϊκιστική κίνηση του ΣΥ.ΡΙΖ.Α ήταν η αφύπνιση του λαού μέσω της μνήμης, της ιστορίας και της αξιοπρέπειας. Εκτός από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α επιστράτευσε τον Μανώλη Γλέζο ως σύμβολο μιας νέας αντίστασης²⁸. Μια αντίσταση στη κατά τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α οικονομική κατοχή (εφόσον η Γερμανία φαίνεται κυρίαρχη στο οικονομικό και πολιτικό επίπεδο στην Ευρώπη), μέσω των μνημονίων απαλλάσσοντας τον λαό από την σβάστικα της εποχής (Pantazopoulos, 2016:205).

²⁸ Ο Μανώλης Γλέζος υπήρξε σύμβολο της εθνικής αντίστασης κατά την εποχή της γερμανικής κατοχής.

4.5 Η ισότητα και η λήψη αποφάσεων από τον λαό

Τόσο για το ΠΑΣΟΚ όσο για τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α φαίνεται πως εκμεταλλεύτηκαν τον χαρακτηρισμό του λαϊκισμού που τους είχε αποδοθεί και δημιούργησαν μια ομάδα ατόμων που απουσίαζε από το παρασκήνιο, τον ελληνικό λαό. Για να μπορέσουν να φτιάξουν ένα περιβάλλον που δεν θα έχει τους «πάνω» και τους «κάτω» και όπου η ανισότητα θα ήταν κάτι το ανύπαρκτο χώρισαν τον λαό μέσω μιας μανιχαϊστικής κατασκευής στους «προνομιούχους», δηλαδή την πολιτική ελίτ και την ξένη εξάρτηση και στους «μη προνομιούχους», δηλαδή όλους τους Έλληνες. Αυτή ακριβώς η αοριστία της τελευταίας κατηγορίας, λειτούργησε σαν πόλος έλξης για τον λαό. Με ευκολία μπόρεσε ο κάθε ένας να συγκαταλέξει τον εαυτό του μέρος της παραπάνω ομάδας ανεξαρτήτου ηλικίας, επαγγέλματος και πολιτικού παρελθόντος.

Ο Α.Παπανδρέου και ο Τσίπρας είχαν κοινή γραμμή πλευσης όσον αφορά την σχέση Ελλάδας με την ΕΕ. Ο πρώτος, είχε καταστήσει σαφές την αρνητική θέση του για ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ τονίζοντας πως *«το όραμα της ενωμένης Ευρώπης είναι απατηλό»* εξηγώντας στην συνέχεια ότι πρόκειται για *«διαιρεμένη Ευρώπη»* αμφισβητώντας την φράση του Καραμανλή *«Ανήκουμε εις την Δύση»*. Στην περίπτωση του Τσίπρα, αναφέρεται αυτολεξεί *«Ο πραγματικός μας αντίπαλος είναι οι χρηματοπιστωτικές αγορές. Είναι η δύναμη του παγκόσμιου πλούτου. Και αυτούς πρέπει να αντιμετωπίσουμε αποτελεσματικά»*. Γίνεται λοιπόν έκδηλο πως και στα δύο κόμματα εκτός από τον μανιχαϊστικό διαχωρισμό όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο λαός αισθάνθηκε ασφάλεια και ελπίδα για το μέλλον του, διότι σύμφωνα με τα λεγόμενα και των δύο αρχηγών κομμάτων οι αποφάσεις θα λαμβάνονταν σε εθνικό επίπεδο με βασικό γνώμονα τον ίδιο τον λαό. Έτσι, η λαϊκιστική ρητορική του ΠΑΣΟΚ και του ΣΥ.ΡΙΖ.Α δημιούργησε μια ομάδα που κατάφεραν να συγκροτήσουν μια ευρεία κοινωνική συμμαχία η οποία παρά τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις της έβρισκε την ενότητά της στο όνομα του λαού στο οποίο αναγνώριζαν οι επιμέρους κοινωνικές ομάδες που στήριζαν τα δύο κόμματα τον εαυτό τους με κοινή βάση την αντιπαλότητα προς «αυτούς».

Συμπεράσματα

Μέσα από την μελέτη που έγινε στον αμφίσημο όρο του λαϊκισμού, κατέστη σαφές πως πρόκειται για μια έννοια με αρκετές πτυχές και σημασίες. Αυτός ακριβώς, είναι ο λόγος που είναι δύσκολο κάποιος να θεωρήσει τον εαυτό του ως λαϊκιστή καθώς απουσιάζει μια ξεκάθαρη έννοια που να ορίζει με σαφήνεια το περιεχόμενο του λαϊκισμού. Στην παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία ο λαϊκισμός ορίστηκε σύμφωνα με τον Mudde και πιο συγκεκριμένα θεμελιώθηκε στον διαχωρισμό «εμείς» και «αυτοί». Ο λαϊκισμός ως ιδεολογία χρησιμοποιεί ως ασπίδα ένα απαραίτητο συστατικό της Δημοκρατίας, την ανοχή που μέσω αυτής δημιουργείται, υφίσταται και εξελίσσεται με απώτερο στόχο την παραβίαση εκφράσεων μερών της ή και εν συνόλω της ίδιας της Δημοκρατίας. Έτσι, αναδεικνύεται το μεγαλείο και η μαγεία της Δημοκρατίας να χωρά, να δέχεται και να προάγει ακόμα και τους πολεμίους της.

Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα λαϊκιστικών κομμάτων στην Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα, εντοπίστηκε στην Ελλάδα. Το 1974 ιδρύθηκε το ΠΑΣΟΚ με αρχηγό κόμματος τον Α.Παπανδρέου. Ο Α.Παπανδρέου δημιούργησε μια ταυτότητα που μέχρι τότε απουσίαζε από την Ελλάδα, τον ελληνικό λαό. Ταυτόχρονα, δημιούργησε και μια ομάδα ανθρώπων στην οποία απευθυνόταν το ΠΑΣΟΚ, τους «μη προνομιούχους». Η αοριστία που είχε η ομάδα αυτή, ήταν ένας από τους λόγους που διάφορες κατηγορίες ανθρώπων όπως ηλικιωμένοι, νέοι και αγρότες θεώρησαν τον εαυτό τους κομμάτι της. Ο Α.Παπανδρέου χρησιμοποίησε λαϊκιστικές τακτικές ώστε να πετύχει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, την ανάληψη και διατήρηση εξουσίας. Η δυναμική παρουσία του αρχηγού του κόμματος, το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούσε, το ύφος, το ηχόχρωμα της φωνής, τα συνθήματα όπως αλλαγή και η ενδυμασία τον κατέστησαν ως έναν άνθρωπο που μιλάει με πράξεις κι όχι με λόγια και πως τα όσα έλεγε θα λειτουργούσαν ως «γροθιά στο κατεστημένο».

Στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα υπήρξε η εμφάνιση ενός αριστερού λαϊκιστικού κόμματος, του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Ο αρχηγός του κόμματος (Αλέξης Τσίπρας) έδειξε την αντιπαράθεση του απέναντι στην Ελλάδα με τα μνημόνια και συγκεκριμένα σε όσους τα είχαν υπογράψει, κάνοντας λόγο για προδοσία. Βρήκε πάτημα την οργή και την αγανάκτηση του ελληνικού λαού, απέναντι στα ταραχώδη χρόνια και τα μέτρα

λιτότητας που είχαν γίνει μέρος της καθημερινότητας τους, δημιουργώντας μια ομάδα των «μη προνομιούχων» που σε αυτήν ανήκαν όλοι οι αγανακτισμένοι Έλληνες που είχαν πληγεί από τα αυστηρά μέτρα των μνημονίων. Το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούσε στόχευε να γίνεται κατανοητό από όλους κι όχι μόνο από λίγους, τα συνθήματα του που περιείχαν μανιχαϊστικά χαρακτηριστικά όπως «ή εμείς ή αυτοί μαζί μπορούμε να τους ανατρέψουμε», το ύφος του σε συνδυασμό με το νεαρό της ηλικίας του (συγκριτικά με όσους πολιτικούς βρισκόντουσαν σε υψηλά αξιώματα) τον κατέστησαν σύντομα ως τον άνθρωπο που ήρθε για να σώσει την τιμή κάθε ανήμπορου Έλληνα.

Στα πλαίσια της συγκριτικής μελέτης ΠΑΣΟΚ-ΣΥ.ΡΙΖ.Α, διαπιστώθηκε πως αυτά τα δύο κόμματα αν και ταγμένα το ένα στην «δεξιά» και το άλλο στην «αριστερά» είχαν έντονα κοινά λαϊκιστικά στοιχεία. Άξιο αναφοράς είναι πως και τα δύο έδειχναν την εναντίωση τους προς τα ξένα κέντρα αποφάσεων, την ΕΟΚ (Α.Παπανδρέου) και ΕΕ (Τσίπρας). Επίσης, η δημιουργία της ομάδας των «μη προνομιούχων» είναι ένα ακόμα κοινό σημείο των δύο κομμάτων. Ακόμη, οι ιδέες και οι αντιλήψεις τόσο από το ΠΑΣΟΚ όσο κι από τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α ήταν ρηξικέλευθες για τα δεδομένα της εποχής. Ως γόνιμο έδαφος για την απόκτηση μεγαλύτερου ποσοστού ψηφοφόρων που και οι δύο στόχευαν, βρήκαν τις κοινωνικά παραγκωνισμένες ομάδες, όπως στις γυναίκες το ΠΑΣΟΚ και τους ομοφυλόφιλους ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Παρατηρείται ομοιότητα ακόμα και στην επιλογή ενδυμασίας των δύο αρχηγών κομμάτων, με τον Α.Παπανδρέου να γίνεται χαρακτηριστική φιγούρα της εποχής με το ζιβάγκο και τον Τσίπρα να μην επιλέγει γραβάτα (όπως είναι το καλούπι ενδυμασίας των πολιτικών). Τέτοιου είδους λαϊκιστικές πρακτικές μπορεί εν μέρει να φαντάζουν ως ασήμαντες αλλά δεν ισχύει κάτι τέτοιο, καθώς με τις ενδυματολογικές επιλογές τους και οι δύο μπόρεσαν να γίνουν άμεσα αναγνωρίσιμοι από τον λαό και όπως έδειξαν και οι κάλπες να γίνουν αποδεκτοί λόγω της αμεσότητας που προβάλλανε.

Ακόμη, ο λαός ταύτισε τις ιδέες και τις αντιλήψεις που προωθούσε το ΠΑΣΟΚ με ένα τραγούδι του Λοΐζου που δεν ήταν ο επίσημος ύμνος του κινήματος. Μέσα στο τραγούδι αναφέρεται η φράση «*με το νταούλι και με το ζουρνά*», την ίδια φράση μερικές δεκαετίες αργότερα χρησιμοποίησε ο Τσίπρας ως σύνθημα για να κινητοποιήσει τον λαό να ταχθεί υπέρ του. Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α ακολούθησε μια σίγουρη (για τον ίδιο) πεπατημένη δίνοντας στον λαό την

αίσθηση πως ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α είναι κατά κάποιον τρόπο μια συνέχεια του ΠΑΣΟΚ υπό ηγεσία Α.Παπανδρέου, υιοθετώντας ως έναν βαθμό πετυχημένα λαϊκιστικά μοτίβα του παρελθόντος με απώτερο στόχο την ανάληψη εξουσίας.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

Γεγονότα δεκαετίας 1970, Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ. <https://archive.ert.gr/47575/> (έγινε πρόσβαση 16.08.2020).

Διακήρυξης Κυβερνητικής Πολιτικής Συμβόλαιο με τον Λαό (1981). Αθήνα: Γραφείο Εκδόσεων ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ ΠΑΣΟΚ

Είμαστε σάρκα από τη σάρκα του λαού, Αλέξης Τσίπρας. <https://www.youtube.com/watch?v=eIW8fXkW-VE&t=144s> (έγινε πρόσβαση 06.08.2020).

Η ομιλία του Αλ Τσίπρα στην ανοιχτή εκδήλωση, συζήτηση με το Σλάβοι Ζίζεκ, <https://left.gr/news/i-omilia-toy-al-tsipra-stin-anoihti-ekdilosi-syzitisi-me-slavoi-zizek> (έγινε πρόσβαση 16.08.2020).

Go back mrs Merkel, Tsipras speech in Mytilene <https://www.youtube.com/watch?v=3Ik8KCRa3NA> (έγινε πρόσβαση 16.08.2020).

Ο Δρόμος προς την Κάλπη – Κεντρική προεκλογική συγκέντρωση «ΝΔ» στην Αθήνα, ΕΡΤ. <https://www.youtube.com/watch?v=RfYXun-o77w&t=423s> (έγινε πρόσβαση 08.08.2020).

Ο Δρόμος προς την Κάλπη – Κεντρική προεκλογική συγκέντρωση «ΣΥΡΙΖΑ» στην Αθήνα, ΕΡΤ. <https://www.youtube.com/watch?v=GI65oSDL6Mg&t=209s> (έγινε πρόσβαση 07.08.2020).

Όλη η ομιλία 1981 στο Σύνταγμα, Ανδρέας Παπανδρέου <https://www.youtube.com/watch?v=oJ9G9PmIJ7k&t=582s> (έγινε πρόσβαση 23.07.2020).

Ομιλία Αλέξη Τσίπρα για τον ένα χρόνο κυβέρνησης ΣΥ.ΡΙΖ.Α <https://www.naftemporiki.gr/story/1058346/omiliaal-> (έγινε πρόσβαση 06.08.2020).

Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα. <http://pasok.gr/diakhyxh/> (έγινε πρόσβαση στις 28.07.2020).

Προεκλογική ομιλία 8/11/1977, Ανδρέας Παπανδρέου <https://www.youtube.com/watch?v=vXcTSCkbbd0&t=170s> (έγινε πρόσβαση 16.07.2020).

Τις κυβερνήσεις τις ανεβάζει ο λαός και όχι τα παράκεντρα. Η εφημερίδα της αριστεράς στο διαδίκτυο: <http://www.avgi.gr/article/10811/6074552/al-tsipras-tis-kyberneseis-tis-anebazei-o-laos-kai-ochi-ta-parakentra-exou> (έγινε πρόσβαση 06.08.2020).

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Βούλγαρης, Γ. (2001). *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990*. Αθήνα:Θεμέλιο.

Clogg, R. (2012). *Σύντομη ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*. Αθήνα:Καρδαμίτσα.

Ελεφάντης, Α. & Καβουριάρης, Μ. (1977). ΠΑΣΟΚ:Λαϊκισμός ή σοσιαλισμός. *Ο Πολίτης*, τεύχος 13, σελίδες 14-26.

Held, D. (2007). *Μοντέλα δημοκρατίας*. Αθήνα: Πολύτροπον.

Λυρίντζης, Χ. (1990). *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*. Αθήνα:Θεμέλιο.

Μοσχονάς, Γ. (1994). *Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση (1974-1990). Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του 'αντιδεξιού υποσυστήματος, σε Νίκος Δεμερτζής (Εισαγωγή, Επιμέλεια), Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα:Οδυσσέας.

Mudde, C. (2017). *Λαϊκισμός:Μια συνοπτική εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη:Επίκεντρο.

Πανταζόπουλος, Α. (2016). *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός:Απο την αντιπολίτευση στην εξουσία*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Παπαδημητρίου, Γ. & Σωτηρέλης, Γ. (2001). *Το Σύνταγμα της Ελλάδας*. Έκτη έκδοση. Αθήνα:Καστανιώτη.

Παπάζογλου, Μ. (2012). *Σύγχρονη πολιτική ηγεσία*. Αθήνα:Παπαζήση.

Παπανδρέου, Ν. (2003). *Ανδρέας Παπανδρέου: Η ζωή σε πρώτο ενικό και η τέχνη της πολιτικής αφήγησης*. Αθήνα:Καστανιώτη.

Παππάς, Τ. (2001). *Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001*. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τεύχος 17, σελίδες 71-102.

Παππάς, Τ. (2015). *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*. Αθήνα:Ίκαρος.

Παππάς, Τ. (2009). *Το χαρισματικό κόμμα, ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, εξουσία*. Αθήνα:Πατάκης.

Schmitt, C. (2009). *Η έννοια του πολιτικού*. Αθήνα:Κριτική.

Χουλιάρης, Α. (2004). *Γεωγραφικοί μύθοι της διεθνούς πολιτικής*. Αθήνα:Ροές.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Canovan, M. (1982). *Two strategies for the study of populism*, Political Studies 30 (4), 544-552.

Engesser, S. (2016). *Populism and social media: How politicians spread a fragmented ideology*. Information, Communication and Society, 1109-1126.

Finchelstein, F. and Urbinati, N. (2018). *On populism and democracy*, Brill 1, 15-37.

Girardet, R., (1986). *Mythes et mythologies politiques*. Paris: Editions du Seuil.

Jagers, J. and Walgrave, S. (2007). *Populism as political communication style: An empirical study of political parties discourse in Belgium*. European Journal of Political Research 46(3), 319-345.

- Laclau, E. (1977). *Politics and ideology in marxist theory: Capitalism - Fascism - Populism*. London: Verso.
- Lyrintizis, C. (1987). *The power of populism: The Greek case*. European Journal of Political Research 15, 667-686 .
- Mavrogordatos, G. (1997). *From traditional clientelism to machine politics: The impact of PASOK populism in Greece*. South European Society and Politics, 1-25 .
- Moffitt, B. & Tormey, S. (2014). *Rethinking populism: Politics, mediatization and political Style*. Political Studies 62(2), 381-397.
- Mudde, C. & Kaltwasser, C.R. (2011). *Voices of the peoples: Populism in Europe and Latin America compared*. Kellogg Institute Working Paper 378, 1-47.
- Mudde, C. (2016). *SYRIZA The failure of the populist promise, reform and transition in the mediterranean*.
- O'Tuathail, G. and Agnew, J. (1992). *Geopolitics and discourse: Practical geopolitical reasoning in American foreign policy*, Political Geography 11, 190-204.
- Pantazopoulos, A. (2016). *The national-populist illusion as a "Pathology" of politics: The Greek case and beyond*. Telos 178, 202-216.
- Rawls, J. (2005). *Political liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Spourdalakis, M. (2014). *The miraculous rise of the "phenomenon SYRIZA"*. International Critical Thought 4(3), 354-366.
- Stavrakakis, Y., and Katsambekis, G. (2014). *Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA*. Journal of Political Ideologies 19(2), 119-142.
- Stavrakakis, Y., and Katsambekis, G. (2017). *The populism/anti-populism frontier and its mediation in crisis-ridden Greece: from discursive divide to emerging cleavage?* European Consortium for Political Research 18, 37-52.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Buckingham: Open University Press.

Taguieff, P. (2007). *L' illusion populiste: Essai sur les démagogies de l'âge démocratique*. Paris: Fayard.

Διαδικτυακοί Τόποι

Βουλή των Ελλήνων, *Εκλογικά αποτελέσματα*:
<https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/ToPolitevma/Ekloges/Eklogika-apotelesmata-New/> (έγινε πρόσβαση 22.07.2020).

Πανταζόπουλος, Α. *Η άνοδος του Ανδρέα Παπανδρέου*:
<https://www.kathimerini.gr/893884/article/epikairothta/ellada/h-anodos-toy-andrea-papandreoy> (έγινε πρόσβαση 28.07.2020).

Τμήμα Πληροφοριών Νομοθεσίας (2015). *Νόμος 4356/2015 ΦΕΚ 181/Α/24-12-2015, Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις*.
<https://www.e-nomothesia.gr/oikogeneia/nomos-4356-2015.html> (πρόσβαση 13 Αυγούστου 2020).